

J. de Rijk

No. 2.126

DE LAND- EN TUINBOUW IN MIDDEN-DELFLAND

Mei 1979

SIGN: L26-2.126
EX. NO: B
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

175447

OVERZICHT VAN VERWANTE PUBLIKATIES

No. 2.90	Winterswijk-West Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in de Achterhoek Th.L. van Berkel en J. de Rijk; juni 1977	Uitverkocht
No. 2.98	Laren Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in Gelderland J. de Rijk; september 1977	Uitverkocht
No. 2.108	Etten-Leur Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied tussen Breda en Roosendaal Th.L. van Berkel; februari 1978	f 15,--
No. 2.110	Echtener en Grootte Veenpolder Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in het Friese Veenweidegebied B.M. Kamphuis; april 1978	f 12,50
No. 193	Een regionaal overzicht van enkele sociaal-economische kenmerken van de land- en tuinbouw in Nederland G.G. van Leeuwen; juni 1978	f 15,--
No. 2.114	De landbouw op IJsselmonde-West H.R. Oosterveld; juli 1978	f 17,50
No. 2.116	Eilandspolder Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in Noord-Holland J. de Rijk; juli 1978	f 12,50
No. 2.117	De landbouw in het Zuidelijk Wester- kwartier van Groningen B.M. Kamphuis; augustus 1978	f 20,--
No. 2.119	Melderslo Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied ten noordwesten van Venlo Th.L. van Berkel; augustus 1978	f 15,--
No. 2.121	De Marshoek, Hoonhorst-Wijthmen, Salland-West Sociaal-economische verkenning van drie gebieden in Overijssel J. de Rijk; december 1978	f 16,50

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	7
1. ORIËNTATIE TEN AANZIEN VAN DE RUIMTELIJKE ONTWIKKELING VAN MIDDEN-DELFLAND	11
1.1 Het gebied	11
1.2 Bevolkingsontwikkeling	11
1.3 Bodemgebruik	12
1.4 Planologische aspecten	15
1.4.1 Plannen op nationaal niveau	15
1.4.2 Plannen op regionaal niveau	16
1.4.3 Plannen op gemeentelijk niveau	17
2. AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN	18
2.1 Ontwikkeling van het aantal bedrijven	18
2.2 Cultuurgrond en bedrijfsgrootte	23
2.3 Arbeidsbezetting, leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie	26
2.3.1 Arbeidsbezetting	26
2.3.2 Leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie	27
2.4 Rechtsvorm van het grondgebruik	28
2.5 Enkele produktieomstandigheden	30
2.5.1 De bodem	30
2.5.2 Verkaveling	31
2.5.3 Ontsluiting	33
2.5.4 Waterhuishouding	34
3. ONTWIKKELINGEN IN DE PRODUKTIE EN DE PRODUKTIE-TAKKEN	35
3.1 Grondgebruik en produktie	35
3.2 Rundveehouderij	37
3.3 Intensieve veehouderij	43
3.4 De tuinbouw	46
3.4.1 De glastuinbouw	46
3.4.2 De opengrondstuinbouw	49
3.5 De akkerbouw	49
3.6 De bedrijfsomvang	49
3.7 De produktieomvang per arbeidskracht	50
BIJLAGEN	53
LITERATUUR	55

Woord vooraf

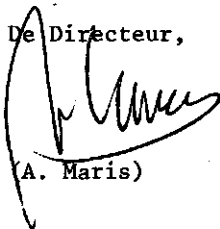
Ten behoeve van de voorbereiding van de reconstructie van Midden-Delfland zal een structuuradvies inzake de landbouw worden opgesteld, waarin de wensen uit landbouwkundig oogpunt met betrekking tot de inrichting van het gebied tot uitdrukking moeten komen. Tevens moet daarin aandacht worden besteed aan de voordelen voor de landbouw van een verbetering van de produktieomstandigheden.

In het kader van de op te stellen adviesnota heeft de Landinrichtingsdienst het Landbouw-Economisch Instituut verzocht een onderzoek in te stellen naar de sociaal-economische ontwikkeling van de landbouw in dit gebied.

In deze publikatie zijn de resultaten van dit onderzoek naar de huidige situatie in de landbouw en naar de ontwikkeling in de afgelopen jaren neergelegd. Tevens is getracht, door vergelijking met de ontwikkelingen in andere gebieden, tot een beoordeling te komen van de situatie waarin de landbouw in Midden-Delfland verkeert.

Het onderzoek is uitgevoerd op de afdeling Structuuronderzoek. De analyse en rapportering zijn verzorgd door J. de Rijk, medewerker van de sectie Landinrichtingsonderzoek van deze afdeling.

De Directeur,

(A. Maris)

Den Haag, mei 1979

Samenvatting en slotbeschouwing

Midden-Delfland is een nog grotendeels open weidegebied van ongeveer 6500 ha, aan de zuid- en oostzijde begrensd door de stedelijke agglomeratie langs de Nieuwe Waterweg, aan de noordzijde door Delft, en aan de westzijde door het Westlandse kassengebied. Door deze ligging is er vanuit de steden een grote druk op het gebied. De nabijheid van de steden heeft namelijk tot gevolg dat veel ruimte wordt ingenomen door verbindingswegen (autowegen, spoorwegen, vaarwegen), en dat er veel belangstelling voor recreatie is (o.a. vissen, fietsen, varen). Maar ook de behoefte aan tuinbouwgrond uit het nabije kassengebied van het Westland, leidt ertoe dat het oorspronkelijk open weidegebied geleidelijk kleiner wordt.

Ten aanzien van de ruimtelijke ontwikkeling wordt Midden-Delfland als voorbeeld beschouwd van een z.g. "bufferzone". Gesteld wordt daarbij (zie Verstedelijkingsnota) dat in deze bufferzone verscheidene stedelijke functies een plaats moeten krijgen en dat deze zone ook gedeeltelijk als parkgebied moet worden ingericht. Momenteel heeft het gebied evenwel nog in sterke mate een agrarische functie. Er liggen in totaal 498 agrarische bedrijven (1977), waarvan er 415 geëxploiteerd worden als hoofdberoepsbedrijf en 83 als nevenbedrijf. Van deze nevenbedrijven zijn iets meer dan de helft in handen van personen die hun hoofdberoep buiten de landbouw hebben, de overigen zijn van rustende agrariërs.

- Aantallen bedrijven en arbeidskrachten

Van de 415 hoofdberoepsbedrijven zijn 233 veebedrijven en 182 tuinbouwbedrijven. De ontwikkeling in de afgelopen jaren tendert naar een zich versnellende vermindering van dit aantal; aan het einde van de jaren zestig was de vermindering 1,2% per jaar, in de afgelopen jaren (1972-1977) 2,7% per jaar. Deze progressieve daling is voornamelijk het gevolg van beroepsbeëindiging van bedrijfshoofden zonder opvolger. De opvolgingssituatie op de bedrijven is momenteel ook van dien aard dat verwacht mag worden dat deze vermindering zal doorgaan, in het bijzonder wat de veebedrijven betreft: 21% van deze bedrijven heeft een bedrijfshoofd ouder dan 55 jaar en zonder opvolger; van de tuinbouwbedrijven is dit slechts 4%.

Ondanks de vermindering van het aantal bedrijven blijft het aantal mannelijke beroepspersonen in de land- en tuinbouw op hetzelfde niveau. De teruggang van het aantal beroepspersonen werkzaam op de veebedrijven wordt gecompenseerd door uitbreiding van de werkgelegenheid op de tuinbouwbedrijven. In 1977 werkten op de

tuinbouwbedrijven bijna 500 vaste mannelijke arbeidskrachten, op de veebedrijven 315. De arbeidsbezetting op de tuinbouwbedrijven bedroeg in genoemd jaar 2,69 man per bedrijf, die op de veebedrijven 1,35 man. Op de tuinbouwbedrijven bestond ongeveer 50% van de mannelijke arbeidsbezetting uit niet-gezinsarbeidskrachten, op de rundveebedrijven slechts 6%. Op de tuinbouwbedrijven wordt voor een belangrijk gedeelte (naar schatting 25 à 30%) in de arbeidsbehoefte voorzien door vrouwelijke arbeidskrachten en los personeel. De tuinbouwbedrijven in deze streek hebben al jaren problemen om voldoende personeel te krijgen en te houden.

- Cultuurgrond en produktieomstandigheden

De totale oppervlakte van de geregistreerde bedrijven bedraagt + 5250 ha. Hiervan is + 4900 ha cultuurgrond, de rest bestaat uit erven, paden, sloten e.d. Deze cultuurgrond is voor 90% in gebruik als grasland, 6% als tuinland en 4% als bouwland. Deze verdeling is vrij stabiel, hetgeen samenhangt met de aard van de bodem. Deze bestaat voor een belangrijk gedeelte uit veengronden welke wat de landbouw betreft slechts geschikt zijn voor grasland. In het westen en zuiden van het gebied liggen zavel- en kleigronden. Hier ligt dan ook het grootste gedeelte van het bouwland en het tuinland. Tuinbouwbedrijven komen overigens verspreid over het hele gebied voor.

Midden-Delfland bestaat uit een aantal polders. De diverse vormen van grondgebruik stellen verschillende eisen aan de ontwateringsdiepte. Voor de tuinbouw is zowel een goede waterbeheersing, als een goede kwaliteit van het gietwater, van groot belang. Om een te hoog zoutgehalte te voorkomen is doorspoeling nodig. Ook moet bij de beheersing van het waterpeil rekening worden gehouden met kunstwerken en gebouwen, welke bij verandering van het peil kunnen gaan verzakken. De eisen die andere functies aan het gebied kunnen gaan stellen (recreatie, natuurbeheer) kunnen het geheel nog gecompliceerder maken.

De verkaveling is over het algemeen niet ongunstig. Bijna alle tuinbouwbedrijven hebben één kavel. Het merendeel van de veebedrijven heeft 2 tot 5 kavels. De gemiddelde kaveloppervlakte van de bedrijven groter dan 5 ha is bijna 7 ha (in de provincie Zuid-Holland 5 ha). De bedrijven met melkvee hebben 66% van de oppervlakte aan huis (landelijk is dit 64%). Plaatselijk, met name in het Lickebaertgebied, is door de doorsnijding met een spoorlijn en een rijksweg, de verkaveling wel een belangrijk knelpunt in de bedrijfsvoering.

Wat de ontsluiting betreft valt op te merken dat de bedrijven in het algemeen via de verharde weg bereikbaar zijn. Door de toename van het zware verkeer van en naar de bedrijven (bulktransport, rijdende melkontvangst, aan- en afvoer van tuinbouwproducten) neemt wel de kans toe dat de wegen verzakken. De geringe

breedte van vele wegen (één rijstrook met op regelmatige afstanden een uitwijkplaats om te kunnen passeren) maakt efficiënt transport moeilijk.

- Bedrijfsstructuur

De cultuurgrond van de glasbedrijven is nagenoeg geheel eigendom van de exploitant; die op de veehouderijbedrijven is voor slechts de helft eigendom. Het percentage pachtland neemt hier - in afwijking van andere gebieden - de laatste jaren toe. Sinds 1969 koopt de Stichting Beheer Landbouwgronden, vooruitlopende op de komende herinrichting, grond aan en verpacht deze weer aan boeren, veelal op basis van een éénjarig contract.

De tuinders hebben in het algemeen goed geoutilleerde, levenskrachtige bedrijven. De oppervlakte glas per bedrijf bedroeg in 1977 9300 m² tegenover 7600 m² in 1972 (ter vergelijking: landelijk bedraagt de oppervlakte per bedrijf + 5000 m²). Er vindt in Delfland, evenals in het nabijgelegen Westland, een omschakeling van groenteteelt op bloemeteelt plaats (in 1972 werd 17% van het areaal beteeld met bloemen, in 1977 was dit 29%). De bedrijven kunnen profiteren van de centrumfunctie die het Westland in de Nederlandse glastuinbouw heeft (o.a. grote veilingen, veel toeleveringsbedrijven, een goede voorlichting en veel mogelijkheden tot onderling contact met bedrijfsgenoten). Daarbij komt dat in Delfland, door de meer verspreide ligging van de bedrijven, eventueel gemakkelijker kan worden uitgebreid dan in het Westland.

Het beeld van de rundveebedrijven is minder gunstig. De gemiddelde oppervlakte van de gespecialiseerde rundveebedrijven in Delfland is 18 ha, die van de overige bedrijven met vee slechts 11 ha. Uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte is moeilijk en zo men er al in slaagt grond bij te pachten, dan kan dat veelal slechts voor een korte periode. De intensiteit van het grondgebruik ligt op een vrij hoog niveau, namelijk 2,66 grootveeëenheden per ha (landelijk + 2,55 g.v.e. per ha grasland plus voedergewassen). Deze hoge veedichtheid is mogelijk door relatief grote voeraankopen (o.a. bijprodukten en overschotten van de tuinbouw, spoeling). De graslandexploitatie laat in zoverre te wensen over dat door de hoge waterstand het werkbare seizoen korter is dan in dieper ontwaterde gebieden, terwijl ook het verlies door vertrapping hoger is. Het gemiddelde aantal koeien per bedrijf (momenteel 39 tegenover 30 à 35 in Zuid-Holland en in Nederland) neemt continue toe door intensivering van het grondgebruik en door opheffing van kleinere bedrijven. Van de bedrijven met melkvee heeft 38% 40 of meer koeien. Aangezien één man momenteel met gebruikmaking van moderne technieken, 40 à 50 koeien kan verzorgen, is de rundveestapel op ruim 60% van de bedrijven te klein voor een efficiënte bedrijfsvoering.

De modernisering van de bedrijfsgebouwen is sterk achterge-

bleven bij de landelijke ontwikkeling. In 1977 was slechts 13% van de koeien gehuisvest in een ligboxenstal, vergeleken met landelijk 38%. Behalve door gebreken in de verkaveling wordt de modernisering bemoeilijkt doordat vrij veel gebouwen en grond zijn gepacht (deels ook kortlopende pacht), terwijl investeringen in een moderne stal, zekerheid op lange termijn vereisen. Ook de onzekerheid t.a.v. de reconstructie en de functieverandering van het gebied, doet de boeren aarzelen om grote investeringen te doen.

1. Orientatie ten aanzien van de ruimtelijke ontwikkeling van Midden-Delfland

1.1 Het gebied

Midden-Delfland is een grotendeels open weidegebied van ongeveer 6600 ha, gelegen tussen de stedelijke agglomeratie langs de Nieuwe Waterweg (Rotterdam, Schiedam, Vlaardingen en Maassluis) in het zuiden, Delft in het noorden en het kassengebied van het Westland in het westen (zie kaart x)). Stedelijke invloeden zijn er van grote betekenis. Dankzij de natuurlijke rijkdom van het gebied (typisch, waterrijk polderlandschap) brengt deze ligging met name een aanzienlijke recreatiedruk met zich mee.

In het gebied - behorende tot de gemeenten Maasland, Schipluiden, Delft, de Lier, Maassluis, Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam - zijn in overleg met de Landinrichtingsdienst zes deelgebieden onderscheiden. Deze zijn 't Woudt, Gaag, Maasland, Zouteveen, Lickebaert en Oost.

1.2 Bevolkingsontwikkeling

De gemeente Maasland ligt vrijwel geheel, de gemeente Schipluiden voor het grootste deel binnen het reconstructiegebied. Van andere gemeenten liggen kleine tot zeer kleine oppervlakten in dit gebied. De dorpen Maasland en Schipluiden zijn bovendien de enige woonkernen die er in zijn gelegen.

Tabel 1.1 Bevolkingsverloop

Gemeente en gebied	Inwonertal 1-1-1978	Indices per periode 1)			
		1963/ 1968	1968/ 1973	1973/ 1978	1963/ 1978
Maasland	5603	110	103	108	123
Schipluiden	7467	112	103	98	112
Delft	84110	107	109	96	112
Rotterdam	590312	97	92	90	81
Schiedam	75999	102	98	94	94
Vlaardingen	79087	107	108	97	112
Maassluis	31511	150	125	114	213
de Lier	8966	114	135	106	164
Zuid-Holland (x1000)	3053	105	103	101	110
Nederland (x1000)	13898	106	106	104	117

1) Waarbij het aantal in het begin van de periode op 100 is gesteld.

x) Opgenomen met toestemming van de Topografische Dienst; reproductie is niet toegestaan.

In de laatste vijf jaren is de bevolking van Midden-Delfland slechts weinig toegenomen: het aantal inwoners van Maasland steeg weliswaar, maar in de gemeente Schipluiden - met name in het gedeelte binnen het gebied - daalde het (in tegenstelling tot de in deze gemeente en buiten het gebied gelegen woonkern Den Hoorn). Uit tabel 1.1 blijkt dat slechts ten zuidwesten van Midden-Delfland (in de gemeenten Maassluis en de Lier) de bevolking toeneemt. In de overige bij dit gebied betrokken gemeenten neemt het zielen-tal af. Dit betekent evenwel niet dat de reeds genoemde stedelijke invloed op Midden-Delfland minder wordt. Er zijn in de afgelopen jaren nieuwe woonwijken (met name in Delft, Vlaardingen en Maas-sluis) in de richting van het gebied gebouwd en deze ontwikkeling is nog niet ten einde. Op enkele plaatsen reiken deze reeds tot de gebiedsgrens.

1.3 Bodemgebruik

Ongeveer 85% van de oppervlakte van Midden-Delfland ligt in de gemeenten Maasland en Schipluiden, de rest in een zestal andere gemeenten. Dit laatste houdt in dat van deze gemeenten slechts een gering gedeelte in dit gebied ligt. Een korte beschrijving van het bodemgebruik wordt dan ook, bij gemis van exacte gegevens over het gebied, gebaseerd op dat van de gemeenten Maasland en Schip-luiden.

Tabel 1.2 Bodemgebruik in de gemeenten Maasland en Schipluiden

	Oppervlakte (ha) per 1 januari		
	1970	1973	1976
Cultuurgrond	4922(90%)	4912(90%)	4840(89%)
Bebouwde kom	282	295	298
Open water 1)	104	104	104
Verharde wegen	35	40	102
Natuurterrein 2)	81	81	86
Bouw- en industrieterrein 3)	21	13	15
Totaal	5445	5445	5445

- 1) Breder dan 6 meter.
- 2) En recreatieterrein.
- 3) Inclusief hiervoor gereserveerd terrein.

Bron: CBS-Bodemstatistiek.

In 1976 was in Maasland en Schipluiden volgens de CBS-Bodem-statistiek 89% van de oppervlakte cultuurgrond (in de Lier 74%, in Delft 46% en in de Rotterdamse agglomeratie 25%). Voor het gebied

als geheel (exclusief Den Hoorn en inclusief de gronden in de andere gemeenten) levert dit een nog hoger percentage op. In de laatste jaren is hierin weinig verandering gekomen: de oppervlakte cultuurgrond 1) nam slechts weinig af.

1.4 Planologische aspecten

1.4.1 Plannen op nationaal niveau

In de - eerste - "Nota inzake de Ruimtelijke Ordening" uit 1960 wordt reeds gewezen op de gevaren, die de open structuur van de Randstad bedreigen, namelijk het aaneengroeien van de steden en de verbroekeling van het middengebied. In de tweede Nota wordt de gedachte aan "bufferzones" verder ontwikkeld. Deze zones zouden het karakter van een goed verzorgde open ruimte moeten dragen met een functie en inrichting, waardoor de steden zelf een rechtstreeks belang bij het behoud daarvan krijgen. Verder wordt gesteld dat de goede inrichting een feitelijke reconstructie vereist, vooral wanneer in nog overwegend agrarische bufferstroken recreatievoorzieningen moeten worden geschapen. Als voorbeeld wordt o.a. Midden-Delfland genoemd. Ook als het agrarisch gebruik wordt gehandhaafd, wordt reconstructie vaak nodig geacht. Behoud van de landbouw is hier volgens deze nota alleen mogelijk als de gebieden niet te klein zijn en kunnen bogen op goede externe produktieomstandigheden.

Volgens de in 1976 uitgebrachte "Verstedelijkingsnota" (in het kader van de derde nota over de ruimtelijke ordening) kan de overheid, indien de stedelijke druk ondanks daartegen genomen planologische maatregelen toch een groei te zien geeft van ongewenste stedelijke randverschijnselen, dergelijke gebieden alleen als open gebied handhaven door ze op te kopen en zo nodig in te richten. Dit zijn de zogenaamde bufferzones. Al naar de fase van de verstedelijking rondom die gebieden, zijn drie vormen te onderscheiden:

1. gebieden die in hoofdzaak hun agrarische bestemming behouden;
2. gebieden waar in het landelijke gebied verschillende stedelijke functies worden gevestigd en waar ten behoeve van de recreatie van de stedeling activiteiten ontstaan;
3. gebieden die als parkgebied worden bestemd en die als zodanig worden ingericht.

1) Deze gegevens over de cultuurgrond komen niet geheel overeen met die van de CBS-landbouwtellingen: bij de bodemstatistiek wordt de kadastrale oppervlakte cultuurgrond inclusief landbouwwegen, erven, sloten e.d. geteld, terwijl bij de landbouwtellingen bedrijven met minder dan 10 standaardbedrijfs-eenheden niet worden geteld en de cultuurgrond in gemeten maat "zaaiensveld" wordt weergegeven.

De bufferzone Midden-Delfland ligt volgens deze nota tussen fase 2 en fase 3. Tevens wordt erop gewezen dat een dergelijke aanwijzing geen zin heeft wanneer niet tegelijkertijd duidelijk is dat het bijvoorbeeld als agrarisch gebied, als recreatiegebied of als natuurgebied (of mengvormen daarvan) kan functioneren. Gebeurt dit niet, dan kan als gevolg van verpaupering ook het open karakter verloren gaan.

In de naderhand verschenen "Nota landelijke gebieden" wordt het noodzakelijk geacht de te ontwikkelen gebieden duidelijk te begrenzen. Met name de aanwijzing van bufferzones, reservaten en beheersgebieden kan daarbij een rol spelen. De herinrichting van agrarisch gebied moet een moderne landbouw mogelijk maken, waarbij aandacht wordt gegeven aan de mogelijkheden voor recreatief medegebruik. Deze herinrichting zal prioriteit krijgen, omdat zij in het kader van het open ruimtebeleid van essentieel belang is.

Een zoals in het voorgaande voorgestelde reconstructie van het gebied kon met de beschikbare wetten (zoals de Ruilverkavelingswet, de Onteigeningswet en de Wet op de Ruimtelijke Ordening) niet worden gerealiseerd. Er werd dan ook een speciale reconstructiewet voor Midden-Delfland, een zogenaamde lex specialis, ontworpen. In maart 1977 werd deze wet door de Eerste Kamer aanvaard. Met deze aanvaarding kon de reconstructie van dit gebied een aanvang nemen. Er is inmiddels een reconstructiecommissie samengesteld, die belast is met de leiding en de uitvoering van de reconstructie.

1.4.2 Plannen op regionaal niveau

De beoogde ontwikkeling wordt vastgelegd door de provincie middels streekplannen en door de gemeenten middels gemeentelijke bestemmingsplannen. In beginsel moeten deze evenwel eenmaal in de tien jaar worden herzien, wat dus min of meer een voorlopige bestemming inhoudt.

In 1974 werd het streekplan Rijnmond vastgesteld; in dit streekplangebied zijn de gemeenten Rotterdam, Schiedam, Vlaaringen en Maassluis gelegen. In 1977 verscheen een structuurplan Westland (voor onder andere de Lier, Maasland en Schipluiden) en in 1978 werd het streekplan Zuid-Holland West vastgesteld (voor onder andere de gemeenten Delft, Schipluiden, Maasland en de Lier).

Met betrekking tot Midden-Delfland wordt in het streekplan Zuid-Holland West het volgende vermeld.

Wat betreft de bevolkingsontwikkeling geldt voor de gemeenten Maasland en Schipluiden dat de woningbouwactiviteiten in principe moeten zijn gebaseerd op de groei van de eigen bevolking. Dit houdt in dat de groei van de woningvoorraad van deze gemeenten maximaal het equivalent van de natuurlijke aanwas zal mogen bedragen.

In het gebied dient gestreefd te worden naar een verbetering van inkomens en werkomstandigheden van de landbouwers. Daarbij dient een resultaat te worden bereikt dat een vergelijking met de

landbouw in overig Nederland goed kan doorstaan. Bij het streven naar betere inkomensmogelijkheden en werkomstandigheden dienen zoveel mogelijk oplossingen te worden gekozen die bijdragen aan het behoud van de werkgelegenheid. Een belangrijk middel tot verbetering van de inkomensmogelijkheden en de werkomstandigheden vormt de aanpassing van de inrichting van het gebied. Daarbij gaat het om kavelruil, perceelsvergroting, waterbeheersing, aanleg nieuwe infrastructuur en bedrijfsverplaatsing en -vergroting.

Daarnaast is in grote delen 1) van Midden-Delfland bijzondere planologische bescherming geboden. Met name in het oostelijke deel kan aan beperkende maatregelen ten aanzien van de ontwikkelingen in de weidebouw niet worden ontkomen. In het bijzonder in het hier gelegen zogenaamde onteigeningsgebied dienen de actuele natuur- en landschapswaarden zoveel mogelijk te worden behouden, terwijl hier tevens naar realisering van een grootschalig regionaal en bovenregionaal recreatiegebied moet worden gestreefd.

Gegeven het in de toekomst optredende tekort aan vestigingsgebieden voor de glastuinbouw in het Westland is het van belang dat in Midden-Delfland reservegebieden beschikbaar worden gesteld, te weten in de Dorpspolder, de Kralingerpolder en de Oude Campspolder. De netto voor glastuinbouwvestiging beschikbare oppervlakte mag niet meer bedragen dan 600 ha. Binnen de hiervoor in aanmerking komende gebieden moet gestreefd worden naar projectmatige vestiging en landschappelijke verzorging van de glascomplexen.

Uit het voorgaande, ontleend aan het recente streekplan, blijkt dat met name ten aanzien van de mogelijkheden voor de rundveehouderij veel in het onzekere is gelaten. In het bijzonder is het wachten op de nadere uitwerking van de - tot nu toe globale - richtlijnen in dit streekplan.

1.4.3 Plannen op gemeentelijk niveau

Hoewel het gemeentelijk beleid, middels met name het bestemmingsplan voor het buitengebied, te zijner tijd in overeenstemming met het uiteindelijke reconstructieplan zal moeten zijn, zijn de thans vigerende gemeentelijke bestemmingsplannen in zoverre van grote betekenis dat de individuele agrarische ondernemers alleen hiermee te maken hebben. Vergelijking wijst uit dat ten aanzien van bepaalde lokaties deze overeenstemming in bestemming op regionaal en gemeentelijk niveau er thans nog niet is.

1) De begrenzing is onderwerp van nadere uitwerking van het streekplan.

2. Agrarisch-structurele aspecten

Onder de agrarische structuur van een gebied (in dit geval Midden-Delfland) verstaan we het geheel van met elkaar samenhangende kenmerken van de land- en tuinbouw in het gebied, die in de loop der tijd slechts geleidelijk veranderingen ondergaan. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de ontwikkeling in de afgelopen jaren van het aantal bedrijven, de cultuurgrond, het aantal personen dat op de bedrijven werkzaam is, de leeftijd van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie 1). Ook komen de eigendom-pachtverhouding en de produktieomstandigheden aan de orde. Daar in het gebied twee heel verschillende groepen van bedrijven voorkomen, namelijk veebedrijven (in hoofdzaak rundveebedrijven) en tuinbouwbedrijven (in hoofdzaak glasbedrijven), wordt dit onderscheid in het gehele rapport aangehouden.

Waar dit mogelijk en relevant is wordt de ontwikkeling in de afgelopen periode (1972-1977) vergeleken met die in de periode 1964-1969, zoals deze blijkt uit de eerdere verkenning van dit gebied 2). Het onderscheid in deelgebieden maakt het tevens mogelijk verschillen binnen het gebied te signaleren.

2.1 Ontwikkeling van het aantal bedrijven

In 1977 waren er in Midden-Delfland 415 hoofdberoepsbedrijven en 83 nevenbedrijven. De hoofdberoepsbedrijven kunnen in een vier-tal bedrijfstypen worden onderscheiden. Deze typering is gebaseerd op de relatieve betekenis van de bedrijfstakken (zie bijlage 1).

Twee typen bedrijven vormen duidelijk de hoofdmoot, namelijk de rundveebedrijven en de glasbedrijven. De rundveebedrijven zijn de grootste groep. Op deze bedrijven is de rundveehouderij prak-

-
- 1) De gegevens in dit en het volgende hoofdstuk zijn gebaseerd op de metingen van de landbouw. Deze gegevens hebben betrekking op alle geregistreerden met de bedrijfsgebouwen in het gebied en op de cultuurgrond die zij in gebruik hebben. De oppervlakte cultuurgrond van het gebied is hiermee niet bepaald. Bij de tellingen worden namelijk kleine bedrijfjes buiten beschouwing gelaten (zie bijlage 1), en blijft ook het grondgebruik in het gebied van er buiten wonenden buiten de waarneming. Anderzijds is wel meegeteld het grondgebruik buiten het gebied van degenen die er in wonen.
 - 2) Een complicatie daarbij is dat de gebiedsgrens inmiddels is gewijzigd: het deelgebied Lickebaert was in de verkenning uit 1971 grotendeels niet opgenomen.

tisch de enige produktietak. Tot dit type behoorde in 1977 bijna de helft van de bedrijven. De groep glasbedrijven omvatte in 1977 42% van de bedrijven. Voorts zijn er nog twee in omvang geringe groepen bedrijven onderscheiden, welke beide bedrijven omvatten van uiteenlopend type 1). Onderscheiden naar hoofdtypen waren er in 1977 233 veebedrijven en 182 tuinbouwbedrijven.

Tabel 2.) Aantal bedrijven naar groepen per deelgebied

Deel- gebieden	Hoofdberoepsbedrijven										Neven- bedrij- ven	
	rund- veebe- drijven		ov.land- bouwbe- drijven		glas- bedrij- ven		ov.tuin- bouwbe- drijven		to- taal			
	'72	'77	'72	'77	'72	'77	'72	'77	'72	'77	'72	'77
't Woudt	27	24	3	2	40	36	-	-	70	62	6	9
Gaag	39	40	16	13	87	86	5	5	147	144	11	9
Maasland	31	28	3	4	35	24	2	1	71	57	15	20
Zouteveen	42	39	2	1	7	6	-	-	51	46	6	8
Lickebaert	27	25	4	3	10	6	1	1	42	35	5	9
Oost	69	49	5	5	20	17	-	-	94	71	15	28
Het gebied	235	205	33	28	199	175	8	7	475	415	58	83

In de deelgebieden Zouteveen, Lickebaert en Oost worden sterk overwegend rundveebedrijven aangetroffen, in de deelgebieden 't Woudt en Gaag overwegend glasbedrijven, terwijl het gebied Maasland ongeveer evenveel rundveebedrijven als glasbedrijven heeft.

Het aantal hoofdberoepsbedrijven verminderde in de afgelopen jaren (1972-1977) met 2,7% per jaar, het aantal nevenbedrijven daarentegen nam toe. De vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven verliep sneller dan in de daaraan voorafgaande periode (1,2% per jaar) en tevens iets sneller dan in het landbouwgebied Delf- en Schieland (waartoe het gebied hoofdzakelijk behoort) en in Zuid-Holland 2). Binnen het gebied ging de aantalsvermindering het traagst in Gaag (in het westen) en het snelst in Oost.

- 1) Zo hadden in de groep van 28 zogenaamde overige landbouwbedrijven in 1977 er 14 overwegend rundveehouderij, 10 overwegend intensieve veehouderij (waaronder 6 hierin gespecialiseerd) en 4 overwegend akkerbouw.
- 2) In Delf- en Schieland en in Zuid-Holland verminderde het aantal bedrijven met 2,1% per jaar, in het nabijgelegen Westland met 2,6% en in Nederland met 2,4%.

Tabel 2.2 Aantalsontwikkeling naar beroepsgroep

	1972	1977	Verandering per jaar
Hoofdberoepsbedrijven:			
w.v. veebedrijven	268	233	- 2,8%
w.v. tuinbouwbedrijven	207	182	- 2,5%
Totaal	475	415	- 2,7%
Nevenbedrijven	58	83	+ 7,4%
Hoofdberoeps- en nevenbedrijven	533	498	- 1,4%

Tot de aantalsvermindering in de periode 1972-1977 van de hoofdberoepsbedrijven droegen de groepen veebedrijven en tuinbouwbedrijven in ongeveer gelijke mate bij. Dit in tegenstelling tot de daaraan voorafgaande periode, waarin het aantal tuinders gelijk bleef en alleen het aantal veehouders afnam.

Vijf procent van de bedrijfshoofden op de hoofdberoepsbedrijven had in 1977 zowel als in 1972 een nevenactiviteit. Deze nevenactiviteiten zijn voor het merendeel nauw verwant aan de land- en tuinbouw (bijvoorbeeld handel in agrarische producten).

De nevenbedrijven worden onderverdeeld in C- en D-bedrijven (zie bijlage 1): C-bedrijfshoofden behoren tot de actieve beroepsbevolking en D-bedrijfshoofden zijn rustenden. Het aantal van deze bedrijven is, ondanks een toename in de laatste jaren, klein en omvatte in 1977 een zesde (17%) van alle bedrijven. Het deelgebied met de traagste vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven (Gaag) heeft ook relatief de minste nevenbedrijven, terwijl het deelgebied met de snelste vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven (Oost 1)) ook relatief de meeste nevenbedrijven heeft.

Vier vijfde van de nevenbedrijven in 1977 was veebedrijf, terwijl dit onder de hoofdberoepsbedrijven weinig meer dan de helft was.

Hoe is dit aantalsverloop nu tot stand gekomen? De vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven met 60 kwam tot stand als een saldo van 73 bedrijven die uit deze categorie bedrijven verdwenen en toetreding van 13 bedrijven (waarvan er 11 gesticht werden en 2 voorheen nevenbedrijf waren). Van de 73 bedrijven die uit de categorie hoofdberoepsbedrijven verdwenen, werden er 41 opgeheven en 32 voortgezet als nevenbedrijf. Het feit dat zoveel bedrijven voortgezet werden als nevenbedrijf vormt de reden van de toename in deze categorie. Opvallend is dat slechts zo weinig nevenbedrijven werden opgeheven, namelijk 7.

1) Ook wel het onteigeningsgebied genoemd.

Tabel 2.3 Aantalsontwikkeling naar bedrijfstype (hoofdberoepsbedrijven)

	Vee- bedrijven	Tuinbouw- bedrijven	To- taal
Aantal in 1972	268	207	475
Afgenomen : naar C	-15	- 5	-20
naar D	- 9	- 3	-12
opgeheven	-14	-27	-41
Toegenomen: uit C en D	+ 1	+ 1	+ 2
gesticht	+ 3	+ 8	+11
Mutaties tussen bedrijfstypen	-1+2	-2+1	.
Aantal in 1977	233	182	415

Opheffing van bedrijf vond relatief meer plaats onder de tuinbouwbedrijven, overgang tot nevenbedrijf onder de veebedrijven. Tevens blijkt dat de twee hoofdtypen van bedrijven sterk gescheiden zijn.

Hoe deze aantalsveranderingen tot stand kwamen wordt inzichtelijker wanneer we kijken naar de mutaties bij de bedrijfshoofden. Onder mutaties bij de bedrijfshoofden worden zowel verstaan de vervanging van zittende bedrijfshoofden door nieuwe bedrijfshoofden als wisselingen in de beroepsgroep van bedrijfshoofden die op het bedrijf blijven. Er zijn dus ook mutaties geweest die niet tot aantalsvermindering hebben geleid, namelijk wanneer bedrijven dankzij opvolgers hoofdberoepsbedrijf bleven. De mutaties hebben verschillende oorzaken. Deze zijn onderscheiden in beroepsbeëindiging (gaan rusten), beroepsverandering, verhuizing naar een ander bedrijf (in het gebied of elders) en overige oorzaken (voortijdige beroepsbeëindiging).

Tabel 2.4 De mutaties op de hoofdberoepsbedrijven 1) naar oorzaak en gevolg

Mutatie- oorzaak	Totaal- aantal		Voortgezet als				Aantal opgeheven	
			hoofdberoeps- bedrijf		neven- bedrijf			
	V	T	V	T	V	T	V	T
Beroepsbeëindiging	50	28	29	9	12	6	9	13
Beroepsverandering	9	11	-	1	8	2	1	8
Bedrijfswisseling:								
- in het gebied	4	2	2	1	-	-	2	1
- naar elders	4	5	-	-	2	-	2	5
Overige oorzaken	2	-	-	-	2	-	-	-
Totaal	69	46	31	11	24	8	14	27

1) V: veebedrijven; T: tuinbouwbedrijven.

Beroepsbeëindiging heeft in tweemaal zoveel gevallen (40) tot vermindering van het aantal bedrijven geleid dan beroepsverandering (19). Daarnaast was ook verhuizing naar een ander bedrijf (met name naar een bedrijf buiten het gebied) van betekenis.

Van de 78 bedrijven waar beroepsbeëindiging aan de orde was zijn er 38 door een opvolger (meestal een zoon) als hoofdberoepsbedrijf voortgezet. Dit geeft een opvolgingspercentage van 49% in deze periode, wat vergeleken met andere gebieden niet opvallend hoog of laag is. Het opvolgingspercentage op de veebedrijven was hoger (58%) dan op de tuinbouwbedrijven (32%).

Er zijn 20 bedrijfshoofden van beroep veranderd. Door deze beroepsverandering zijn 19 bedrijven als hoofdberoepsbedrijf verdwenen. Gerekend over alle bedrijfshoofden was de effectieve vermindering door beroepsverandering (19 van de 475) 0,8% per jaar, wat eveneens geen opmerkelijk percentage is. Beroepsverandering kwam onder jongere veehouders en jongere tuinders in ongeveer gelijke mate voor 1).

In 12 gevallen verdween een hoofdberoepsbedrijf doordat verhuisd werd naar een ander bedrijf. Onder de bedrijven die verdwenen bij overname van een bedrijf buiten het gebied waren evenveel veebedrijven als tuinbouwbedrijven.

Tegenover al deze verminderingen staat dat er bedrijven zijn bijgekomen, namelijk 11 door stichting (ten dele hervestiging) en 2 voormalige nevenbedrijven. Onder de nieuwe bedrijven zijn relatief veel tuinbouwbedrijven en bovendien enkele bijzondere veebedrijven (intensieve veehouderijbedrijven).

Vergelijking met de periode 1964-1969 wijst uit dat de snellere vermindering in de laatste jaren van het aantal bedrijven voornamelijk het gevolg is van minder nieuwe vestigingen en iets minder opvolgers bij beroepsbeëindiging. Het effect van beroepsverandering en van verhuizing naar een bedrijf elders is ongeveer gelijk gebleven.

Bij het verdwijnen van bedrijven uit de hoofdberoepsgroep is in een aantal gevallen het O.- en S.-fonds en de S.B.L. betrokken geweest. Men kan zich ten aanzien van de activiteiten van de S.B.L. afvragen, welke invloed deze aankopen op het tempo van de vermindering van het aantal bedrijven hebben gehad (met andere woorden wat oorzaak en wat gevolg is geweest). Mede gezien het totale verloop van het aantal bedrijven is het waarschijnlijk dat deze invloed, zo ze er was, vrij beperkt is geweest 2).

-
- 1) Overigens telt de groep tuinders relatief meer jongeren dan de groep boeren.
 - 2) Voor een ander gebied, namelijk de Eilandspolder, bestaat de indruk dat het verloop door de aankoopactiviteiten niet is versneld, maar deze activiteiten juist een snellere vermindering hebben voorkomen (zie LEI-publikatie No. 2.116 van juli 1978: Eilandspolder, sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in Noord-Holland).

De verdwenen bedrijven waren gemiddeld kleiner (+ 130 sbe) dan de bedrijven die werden overgenomen (+ 165 sbe). Er is dus van een zekere selectie op grootte bij de overname van een bedrijf sprake geweest. Dit neemt niet weg dat ook enkele vrij grote bedrijven verdwenen en ook enkele vrij kleine bedrijven werden overgenomen. De nieuwe bedrijven werden in het algemeen groot opgezet.

2.2 Cultuurgrond en bedrijfsgrootte

In 1977 besloeg de totale oppervlakte van alle bedrijven 5234 ha, de oppervlakte cultuurgrond in kadastrale maat 5100 ha en in gemeten maat 4894 ha. Dit laatste betekent 185 ha minder dan in 1972, wat een tragere vermindering (0,7% per jaar) inhoudt dan in Delf- en Schieland en in het Westland (1,2 à 1,3% per jaar) en een ongeveer gelijke als in Zuid-Holland 1). Deze vermindering met 185 ha hangt hoofdzakelijk samen met:

1. het feit dat boeren die tijdelijk gronden van de S.B.L. zijn gaan pachten, deze oppervlakte niet altijd lieten registreren (+ 75 ha);
2. de aanleg van Rijksweg 19 (+ 50 ha);
3. de opspuiting van gronden bij Schiedam en bij Vlaardingen en de aanleg van een sportcomplex in de Kerkpolder ten noordoosten van Schipluiden (+ 40 ha).

De aankopen van de S.B.L. - die in tegenstelling tot het onder 2 en 3 genoemde geen onttrekking van cultuurgrond betekenden - vonden vooral in het oostelijke deelgebied plaats. In dit gebied werd in 1977 + 130 ha minder geregistreerd dan in 1972. Ook in de deelgebieden Gaag en Lickebaert was - zij het in mindere mate - minder cultuurgrond geregistreerd.

Tabel 2.5 Oppervlakte cultuurgrond naar beroepsgroep

	Ha cultuurgrond	
	1972	1977
Hoofdberoepsbedrijven	4784	4459
Nevenbedrijven x)	295	435
Totaal	5079	4894

x) Exclusief bedrijven met minder dan 10 sbe.

1) Landelijk is de vermindering 0,5% per jaar geweest.

De vermindering van het grondgebruik van de hoofdberoepsbedrijven is groter geweest (namelijk 325 ha), samenhangend met de toename van het nevengrondgebruik van 6 tot 9%. In het deelgebied Oost steeg het nevengrondgebruik zelfs van 6 tot 14%, mede waardoor de oppervlakte van de daar gelegen hoofdberoepsbedrijven 200 ha minder is geworden.

Tabel 2.6 De oppervlakte van de hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfstype

Ha	Rundvee- bedrijven		Ov. land- bouwbe- drijven		Glasbe- drijven		Ov. tuin- bouwbe- drijven		Alle be- drijven	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977	1972	1977	1972	1977
	Tot 1	-	-	4	5	117	86	-	-	121
1 - 5	5	3	3	2	80	88	2	2	90	95
5 - 10	35	24	5	4	2	1	1	1	43	30
10 - 20	123	107	10	8	-	-	4	1	137	116
20 - 30	60	54	6	5	-	-	-	2	66	61
Vanaf 30	12	17	5	4	-	-	1	1	18	22
Totaal	235	205	33	28	199	175	8	7	475	415
Ha	3958	3703	509	423	212	222	105	111	4784	4459
Ha 1)	16,8	18,1	15,4	15,1	1,1	1,3	13,1	15,9	10,1	10,7

1) Gemiddeld.

De grote spreiding die er blijktens tabel 2.6 in het gehele reconstructiegebied - en blijktens bijlage 2 in elk van de deelgebieden - is in de bedrijfsoppervlakten, vindt ten dele zijn verklaring in de uiteenlopende bedrijfstypen. Ook in de categorie rundveebedrijven zijn evenwel de verschillen in bedrijfsoppervlakte groot. In 1977 was een derde van deze bedrijven kleiner dan 15 ha, een derde 15 tot 20 ha en een derde minstens 20 ha. In de laatste vijf jaren nam het aantal rundveebedrijven kleiner dan 15 ha sterk af, terwijl het aantal van 15 ha en meer vrijwel gelijk bleef. Gemiddeld waren deze bedrijven in 1977 18 ha, dat is ruim 1 ha groter dan in 1972.

De - geringe - toename van de gemiddelde bedrijfsgrootte is praktisch geheel het gevolg van het verdwijnen van voornamelijk kleine bedrijven. Op de gecontinueerde bedrijven zijn de bedrijfsvergrotingen vrijwel in evenwicht met de bedrijfsverkleiningen.

Tabel 2.7 Ontwikkelingen in de gemiddelde oppervlakte van de rundveebedrijven

Rundveebedrijven	Aan- tal	Ha	
		totaal	gem.
In 1972	235	3958	16,8
Verdwenen hoofdberoepsbedrijven, situatie in 1972	-33	386	11,7
<u>Bedrijfstypeverandering, situatie in 1972</u>	<u>- 4</u>	<u>82</u>	<u>20,5</u>
Door een opvolger voortgezet, situatie in 1972	33	587	17,8
Overige voortgezette bedrijven, situatie in 1972	165	2903	17,6
Alle voortgezette bedrijven, situatie in 1977	198	3552	17,9
<u>Bedrijfstypeverandering, situatie in 1977</u>	<u>+ 5</u>	<u>105</u>	<u>21,0</u>
Nieuwe hoofdberoepsbedrijven, situatie in 1977	+ 2	46	23,0
In 1977	205	3703	18,1

Van de als rundveebedrijf gecontinueerde bedrijven zijn er 52 met minstens 1 ha (met in totaal 203 ha) vergroot, terwijl er 39 met minstens 1 ha (met in totaal 155 ha) zijn verkleind. De vergrote bedrijven zijn gemiddeld 3,9 ha in oppervlakte toegenomen, de verkleinde bedrijven met gemiddeld 4,0 ha in oppervlakte verminderd.

Tabel 2.8 Vergrotingen en verkleiningen van rundveebedrijven

	Aantal bedrij- ven 1)	Aantal bedrijven dat vergroot of verkleind is met ha					Opper- vlakte in ha
		1-3	3-5	5-7	7-10	10 e.m.	
Vergroot	52	22	20	4	3	3	203
Verkleind	39	18	12	4	3	2	155

1) Totaal 198 bedrijven, waarvan 107 zonder verandering met 1 ha of meer.

De veranderingen betroffen meest oppervlakten van enkele hectaren. Op een aantal bedrijven hebben zich evenwel grote veranderingen in de bedrijfsoppervlakte voltrokken.

De glasbedrijven zijn gemiddeld ruim 1 ha. Het is niet zo zeer de bedrijfsoppervlakte die hier belangrijk is, als wel de produktieomvang.

2.3 Arbeidsbezetting, leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie

2.3.1 Arbeidsbezetting

Tabel 2.9 geeft een beeld van de arbeidsbezetting op de bedrijven. Vergeleken met de tuinbouwbedrijven worden de veebedrijven gekenmerkt door een lage arbeidsbezetting. Op de tuinbouwbedrijven bestaat ze voor een belangrijk deel uit niet-gezinsarbeidskrachten.

Tabel 2.9 Vaste mannelijke arbeidskrachten op de bedrijven

Aantal	Vee- bedrijven		Tuinbouw- bedrijven		Alle bedrijven	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977
Bedrijven	268	233	207	182	475	415
Bedrijfshoofden	280	244	215	196	495	440
Zoons	73	49	50	52	123	101
Overige gezinsleden	2	3	-	3	2	6
Overige arbeidskrachten	31	19	182	238	213	257
Arbeidskrachten totaal	386	315	447	489	833	804
Arbeidskrachten per 100 bedrijven	144	135	216	269	175	194

De vermindering van het aantal arbeidskrachten was gering. De laatste vijf jaar voltrok zich een verdere daling van de arbeidsbezetting op de veebedrijven en een stijging op de tuinbouwbedrijven. De daling op de veebedrijven is vooral het gevolg van de afnemende belangstelling bij de zoons om op het ouderlijke bedrijf mee te gaan werken, tevens liep hier het reeds geringe aantal niet-gezinsarbeidskrachten verder terug 1). De stijging op de

- 1) Dit betekent dat van de regeling, dat werknemers op agrarische bedrijven in Midden-Delfland wier arbeidsplaats door reconstructie van het gebied vervalt een financiële tegemoetkoming van het Rijk kunnen krijgen, slechts in zeer geringe mate gebruik zal worden gemaakt. Hierbij wordt er namelijk van uitgegaan dat hervestiging van veehouderijbedrijven - in tegenstelling tot hervestiging van tuinbouwbedrijven - slechts bij uitzondering zal voorkomen. Tot dusverre bestond overigens alleen een regeling voor werkgevers die op grond van de Onteigeningswet recht hadden op vergoeding van inkomensschade. De nieuwe regeling, waarin ook de werknemers worden beschermd, geldt voorlopig alleen voor Midden-Delfland.

tuinbouwbedrijven is vooral het gevolg van de toegenomen inzet van niet-gezinsarbeidskrachten, terwijl het aantal zoons dat op het ouderlijk bedrijf meewerkt op peil bleef. Dit heeft ertoe geleid dat in 1977 per 100 veehouders van minstens 50 jaar er 46 zoons meewerkten en per 100 tuinders van minstens 50 jaar 95 zoons. In 1977 was de gemiddelde arbeidsbezetting op de tuinbouwbedrijven reeds tweemaal zo hoog als op de veebedrijven.

Gezien het voorgaande ligt het voor de hand dat het percentage eenmansbedrijven onder de veebedrijven hoog is; in 1977 was dit reeds 70%. Dit in tegenstelling tot de categorie tuinbouwbedrijven, waar slechts 30% eenmansbedrijf was en bijna een derde drie (of meer)-mansbedrijf.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat in de voorgaande beschrijving van de arbeidsbezetting alleen uitgegaan is van de vaste mannelijke arbeidskrachten. In de tuinbouw zijn ook vrouwelijke arbeidskrachten werkzaam en wordt tevens vaak gebruik gemaakt van diensten van los personeel.

2.3.2 Leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie

In het gebied zijn vrij veel jongere bedrijfshoofden. In 1972 was 58% en in 1977 61% jonger dan 50 jaar (landelijk was dit in 1977 de helft). Met name onder de tuinders zijn relatief veel jongeren (70%). Het percentage veehouders jonger dan 50 jaar was in 1977 54% en iets hoger dan in vorige peiljaren (in 1964 48%, in 1972 49%).

Tabel 2.10 Leeftijd van de bedrijfshoofden

Leeftijd bedrijfshoofd	Percentage					
	veehouders		tuinders		bedr. hoofden	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977
Tot 40 jaar	24	22	44	38	33	29
40 - 50 jaar	25	32	26	32	25	32
50 - 55 jaar	17	11	10	11	14	11
55 - 60 jaar	15	16	11	9	13	13
60 jaar e.o.	19	19	9	10	15	15
Totaal	100	100	100	100	100	100

Het percentage bedrijfshoofden van minstens 55 jaar (waar globaal gezien de komende tien jaar de opvolging aan de orde komt) varieert van 35% voor de veehouders tot 19% voor de tuinders en is voor het gehele gebied 28%. Aangezien bij een spontane ontwikkeling de vermindering van het aantal bedrijven vooral afhangt van wat er bij beroepsbeëindiging door oudere bedrijfshoofden gebeurt, vormt de leeftijds- en opvolgingssituatie een belangrijke aanwijzing voor de komende ontwikkeling van het aantal bedrijven.

Tabel 2.11 Leeftijds- en opvolgingssituatie

Hoofdberoeps- bedrijven	Percentage bedrijfshoofden			Ha op bedrijven zonder opvolger	
	tot 55 jaar	vanaf 55 jaar met op- volger	zonder op- volger 1)	aan- tal	in % van ha totaal
Veebedrijven	65	14	21	428	10
Tuinbouwbedr.	81	15	4	6	2
Alle bedrijven	72	15	13	434	10
't Woudt	77	16	7	11	2
Gaag	75	15	10	102	9
Maasland	61	23	16	52	8
Zouteveen	70	11	19	73	9
Lickebaert	80	6	14	59	12
Oost	66	13	21	137	17

1) Zonder aanwijsbare opvolger.

De opvolgingssituatie op de veebedrijven heeft zich in de loop der jaren gewijzigd. In 1969 had 62% van de oudere veehouders een opvolger, in de periode 1972-1977 werd 58% bij beroepsbeëindiging door een zoon of schoonzoon opgevolgd, terwijl in 1977 nog 40% een opvolger had (overeenkomend met het landelijk gemiddelde).

De situatie op de tuinbouwbedrijven is anders. Onder de - relatief aanzienlijk minder - oudere tuinders heeft een vijfde geen opvolger. Het door het natuurlijk verloop vrijkomende areaal cultuurgrond zal dan ook praktisch geheel grasland zijn en geen tuinland.

Een hoog percentage oudere bedrijfshoofden zonder opvolger hebben Zouteveen en Oost, het deelgebied met het laagste percentage is 't Woudt. De grootste oppervlakte door het natuurlijke verloop vrijkomende grond heeft het deelgebied Oost. Uiteraard zal, evenals in het recente verleden, het aantal bedrijven ook door andere oorzaken dan het natuurlijke verloop verminderen. Zo zijn er onder de jongere veehouders enkele (hoofdzakelijk in Lickebaert en Oost, waar reeds relatief veel vrijkomende grond te verwachten is) die uitsluitend op grond van de S.B.L. (met een kortlopend pachtcontract) boeren, terwijl enkele andere jongeren reeds reële plannen hebben elders te gaan boeren.

2.4 Rechtsvorm van het grondgebruik

Hoewel de schaarste op de grondmarkt het gebruiksrecht betreft en niet zozeer de eigendom als zodanig, loopt in het algemeen het verpachte areaal terug. Dit is mede het gevolg van het

feit dat de pachtprijs in verhouding tot de koopprijs van onverpachte grond slechts weinig is gestegen. Bovendien worden potentiële verpachters afgeschrikt door de mate waarin de pacht van overheidswege is beschermd. Zo is het percentage van de cultuurgrond dat door de gebruikers wordt gepacht, landelijk gedaald van 53% in 1959, 48% in 1970, 44% in 1975 tot 42% in 1977.

Tabel 2.12 Eigendom-pachtverhoudingen bij het grondgebruik

	Percentage				
	eigendom		pacht (in 1977) van		
	1970	1977	(schoon)ouders	ov.particulieren	rechtspersonen
Midden-Delfland	.	54	7	15	24
Delf- en Schieland	54	59	6	14	21
Westland	65	69	1	21	9
Zuid-Holland	48	54	7	26	13
Nederland	52	58	6	21	15

Bron: Landbouwtellingen van het CBS.

In het reconstructiegebied is het percentage land dat gepacht wordt blijkens tabel 2.12 in vergelijking hoog. Bovendien is het de laatste jaren toegenomen. Dit als gevolg van de activiteiten van de S.B.L., welke sinds 1969 gronden heeft aangekocht (in totaal + 860 ha kadastraal). Ongeveer twee derde hiervan wordt slechts voor één jaar verpacht. Naar kon worden nagegaan wordt 12,5% van deze S.B.L.-grond bij de landbouwtelling niet geregistreerd. Waarschijnlijk is het percentage eigendomsgrond dan ook iets lager (ongeveer de helft) en het toch reeds hoge percentage van rechtspersonen gepachte grond nog iets hoger (ruim een kwart) dan de tabel aangeeft.

De verschillen in eigendom-pachtverhouding tussen de deelgebieden (tabel 2.13) zijn groot. Zo varieert het percentage eigendomsgrond plus grond gepacht van (schoon)ouders van 75% in Gaag tot 25% in Lickebaert en het percentage grond gepacht van rechtspersonen van 11% in Zouteveen en 14% in Gaag tot 41/42% in Oost en Lickebaert. Uiteraard zijn ook de verschillen tussen de glasbedrijven en de veebedrijven - en in relatie daarmee tussen de bedrijven van slechts enkele hectaren en de in oppervlakte grote bedrijven - groot.

Tabel 2.13 Eigendom-pachtverhouding bij het grondgebruik naar groepen hoofdberoepsbedrijven in 1977

Hoofdberoeps- bedrijven	Ha cultuur- grond	Percentage		
		eigendom en pacht van ouders	pacht van ov.parti- culieren	rechts- personen
Tot 5 ha	241	90	3	7
5 - 10 ha	237	56	11	33
10 - 20 ha	1765	64	10	26
Vanaf 20 ha	2216	56	19	25
Totaal	4459	61	14	25
't Woudt	528	58	18	24
Gaag	1198	75	11	14
Maasland	663	62	9	29
Zouteveen	784	69	20	11
Lickebaert	492	25	33	42
Oost	794	55	4	41
Veebedrijven	4126	58	15	27
Glasbedrijven	222	94	3	3
Ov. tuinbouwbedrijven	111	86	13	1

2.5 Enkele produktieomstandigheden

2.5.1 De bodem

Gegevens over de bodem van Midden-Delfland worden ontleend aan het in 1977 verschenen "Structuurplan Westland".

Oorspronkelijk als veengebied achter de duinenrij ontstaan, hebben overstromingen vanuit zee en rivieren in de loop van de tijd stukken weggeslagen en krekken doen ontstaan. Later zijn deze door vrij kleiachtig materiaal opgevuld, waardoor na bedijking en ontwatering kleiruggen ontstonden, omdat het omringende veen in veel sterkere mate aan zakking onderhevig was. Sommige zo ontstane veenkolommen kregen nog een - vrij dunne - bovenlaag van zavel of klei. Midden-Delfland wordt hierdoor gekenmerkt door een grote variatie in bodemtypen, variërend van "zuivere" veengronden tot zavel- en kleigronden tot op betrekkelijk grote diepte. Veengronden komen vooral voor in het zuidoosten en in het oosten, zavel- en kleigronden in het westen.

De veengronden zijn agrarisch slechts voor weidebouw geschikt. Overigens moet men wel bedenken dat de geschiktheidsbeoordeling geen statisch gegeven is. Dit geldt met name voor de geschiktheid voor de tuinbouw. Bij de bepaling wordt immers gekeken naar de technische, cultuurtechnische en economische omstandigheden. Deze omstandigheden hebben zich in het verleden sterk gewijzigd. Mogelijk dat ook in de toekomst wijzigingen zullen optreden.

Uitgaande van de huidige tuinbouwpraktijk, zijn de kleigronden in het algemeen geschikt voor teelten waarbij de grond relatief weinig bewerking behoeft en waarbij stabiliteit van de bodemstructuur vereist is. De (lichtere) zavelgronden zijn bovendien geschikt voor die teelten waarvoor de grond meerdere malen per jaar moet worden bewerkt en beplant met veel planten per oppervlakte-eenheid. Voor een - toenemend - deel van de tuinbouw speelt de profielopbouw overigens een zeer ondergeschikte rol, namelijk bij de niet-grondgebonden glasbedrijven, zoals potplantenbedrijven en plantopkweekbedrijven. Het ligt voor de hand dat dergelijke bedrijven bij de keuze van een vestigingsplaats vooral andere aspecten zwaar laten wegen, zoals gunstige bouwomstandigheden in verband met de ondergrond, het arbeidsaanbod en de ontsluiting.

Vanuit het Westland heeft zich van lieverlee de tuinbouw in Midden-Delfland ontwikkeld. Met name in het westen, waar overwegend voor de tuinbouw geschikte gronden liggen. Overwogen wordt dan ook (zie hoofdstuk 1) hier - dat is in de Dorpspolder, de Kralingerpolder en de Oude Campspolder - tuinbouwvestiging in groepsverband te doen plaatsvinden.

2.5.2 Verkaveling

De oorspronkelijk opstreckende verkaveling is nog grotendeels terug te vinden. De boerderijen verkregen zo als regel een langgerekte vorm diep de polders in. Op enkele plaatsen, zoals bij 't Woudt, ontstond een ander kavelpatroon. Daar werd oorspronkelijk van de bewoonde terp af het omliggende land in gebruik genomen.

De huidige verkavelingssituatie is blijkens de CBS-gegevens wat het gemiddelde aantal kavels per bedrijf betreft, relatief gunstig 1). Bij vergelijking met Zuid-Holland en het Westelijk Weidegebied van Nederland is zowel het aantal kavels gemiddeld iets minder als de gemiddelde kavel groter. De verkaveling van in grootte overeenkomstige bedrijven is eveneens gunstiger.

Het aantal kavels per bedrijf hangt nauw samen met het grondgebruik en het bedrijfstype. Bijna alle glasbedrijven (91%) hebben één kavel. Het merendeel van de rundveebedrijven heeft 2 tot 5 kavels.

1) Onder een kavel wordt door het CBS verstaan een stuk cultuurgrond dat behoort tot het bedrijf en dat rondom omsloten wordt door land van een ander. Dit criterium wijkt daarmee enigszins af van dat van het ICW: wanneer ter plaatse onoverschrijdbare grenzen voorkomen (wegen, waterlopen, spoorbanen) is er bij het ICW sprake van meerdere kavels.

Tabel 2.14 Gemiddeld(e) aantal kavels en kavelgrootte van de bedrijven van minstens 5 ha in 1976 1)

Gemiddelde per bedrijfs-klasse	Midden-Delfland		Zuid-Holland		Westelijk Weidegebied	
	aantal	ha	aantal	ha	aantal	ha
5 - 10 ha	1,8	4,4	2,8	2,6	2,2	3,4
10 - 20 ha	2,4	6,3	3,4	4,4	2,6	5,5
20 - 30 ha	3,1	7,7	4,2	5,7	3,3	7,2
30 ha e.m.	4,2	8,3	6,4	7,6	4,6	8,2
5 ha e.m.	2,7	6,8	3,8	5,1	3,0	6,1

1) Volgens de CBS-landbouwtelling.

Tabel 2.15 Bedrijven naar type en aantal kavels 1)

Hoofdberoeps-bedrijven	Aantal		Ha per kavel	Aantal bedrijven met		
	bedrijf-ven	kavels per bedrijf		1	2-4	5 e.m.
Rundveebedrijven	205	2,6	6,9	58	125	22
Ov. landbouwbedr.	28	2,6	6,3	8	16	4
Glasbedrijven	175	1,1	1,2	160	15	-
Ov. tuinbouwbedr.	7	2,9	5,6	-	6	-
Totaal	415	2,0	5,5	226	162	27

1) Volgens de CBS-landbouwtelling 1976.

Binnen het gebied zijn de verschillen in de verkavelingssituatie blijkens tabel 2.16 overigens groot. Relatief het ongunstigst is de situatie in het deelgebied Lickebaert, gevolgd door Oost. Veruit het gunstigst is het gemiddelde aantal kavels en de kavelgrootte in het deelgebied 't Woudt, terwijl Gaag, Maasland en Zouteveen elkaar hierin weinig ontlopen.

De voorgaande gegevens over de verkaveling (aantal kavels en de daaruit voortvloeiende gemiddelde kavelgrootte) geven evenwel een onvolledig beeld van de verkavelingstoestand. Andere belangrijke aspecten (zoals de grootte van de huiskavel mede in verhouding tot de totale bedrijfsoppervlakte, de ligging en de ontsluiting van de andere kavels, de kavelvorm e.d.) blijven immers buiten beschouwing. Dit klemt te meer daar het rundveebedrijf het voornaamste bedrijfstype in dit gebied is. Op deze bedrijven is een gunstige verkaveling voor een moderne, rationele bedrijfsvoering van zeer groot belang, terwijl het tevens een goede uitgangspositie vormt voor de verdere bedrijfsontwikkeling. De verkavelingssituatie van een bedrijf is immers van invloed op de benodigde arbeids- en machineuren die voor transport- en veldwerkzaamheden nodig zijn. Omdat juist de arbeidskosten sterk stijgen, is het noodzakelijk dat de hoeveelheid arbeidstijd per ha verminderd wordt.

Tabel 2.16 Rundveebedrijven in 1977 naar verkaveling 1) per deelgebied

Deelgebied	Bedrijven 15-25 ha			Alle bedrijven		
	aantal			aantal		
	bedrijven	kavels per bedrijf	ha per kavel	bedrijven	kavels per bedrijf	ha per kavel
't Woudt	11	1,7	11,4	24	1,6	11,9
Gaag	22	2,1	8,9	40	2,3	8,2
Maasland	9	2,2	8,7	28	2,5	8,0
Zouteveen	19	2,4	8,0	39	2,6	7,3
Lickebaert	10	4,2	4,7	25	3,8	4,8
Oost	23	3,6	5,1	49	2,9	5,1
Totaal	94	2,7	7,0	205	2,6	6,9

1) Volgens de CBS-landbouwtelling 1976.

Voor de tuinbouwbedrijven is het zeer belangrijk dat de cultuurgrond in één kavel ligt en dat de perceelsvorm een juiste lengte-breedteverhouding heeft (zie Bijkerk in "Bedrijfsontwikkeling", no. 9, september 1977). Centrale voorzieningen, als een stookinstallatie e.d., zijn relatief goedkoper per m² glasoppervlakte naarmate het bedrijf groter is en naarmate de perceelsvorm gunstiger is.

2.5.3 Ontsluiting

Een goede ontsluiting van de cultuurgrond is van groot belang voor een rationele bedrijfsvoering. Ten gevolge van schaalvergroting en specialisering vindt de aan- en afvoer van hulpstoffen en produkten steeds frequenter en in grotere hoeveelheden plaats. Ieder bedrijfsgebouw behoort daarom aan een verharde weg te liggen.

In grote delen van het gebied is de ontsluiting verre van optimaal. De wegen liggen vrij ver uiteen, zijn over het algemeen erg smal en lopen veelal langs boezemwater, waardoor ze maar van af één kant te benutten zijn. Soms behoren kavels aan weerszijden van boezemwater tot één bedrijf. Er is dan ook veel tijdsverlies door de omrijafstanden en de vorm van de kavels (opstreckende verkaveling met een lengte van 0,5 à 1,5 km, plaatselijk zelfs van 2,5 km). Het landbouwverkeer wordt daarbij bemoeilijkt doordat de doorgaande wegen ten dele als zogenaamde sluiptwegen worden benut. Met name in het zuiden, maar ook elders in het gebied, ondervindt de ontsluiting voorts hinder van het recreatieverkeer.

De gewenste ontsluiting hangt nauw samen met de aard van het grondgebruik. De kleinschalige structuur van de tuinbouw vraagt

een veel dichter wegnnet dan de rundveehouderij. De tuindersbedrijven liggen evenwel maar gedeeltelijk geconcentreerd en liggen ten dele verspreid tussen de boerderijen.

2.5.4 Waterhuishouding

Midden-Delfland bestaat uit een groot aantal polders. Het beheer, waaronder ook de zorg voor het boezemwater valt, is in handen van het Hoogheemraadschap Delfland.

Door het aan- en afvoeren van water in sloten en poldergangen tracht men de grondwaterstand te beïnvloeden, waarbij men tevens probeert een vaste waterstand te handhaven (het zogenaamde polderpeil). Door verschillen in de polders komen onderbemalingen voor. Tevens worden door de diverse vormen van grondgebruik verschillende eisen aan de ontwatering gesteld. Bouwland, de meeste opengrondstuinbouwteelten en glastuinbouw vragen een diepere ontwatering dan grasland. Wanneer bovendien in de komende jaren de recreatieve functie en de natuurfunctie van het gebied uitgebreid worden, wordt hierdoor de peilbeheersing nog gecompliceerder.

De afvoer van het overtollige water (met name het neerslagoverschot) wordt via een systeem van polder- en boezemgemalen en van uitwateringssluizen, al dan niet rechtstreeks, naar zee afgevoerd. Om de vochttekorten, die in de zomer optreden aan te vullen, moet water van elders worden aangevoerd. Deze wateraanvoer is niet alleen nodig om de tekorten van de gewassen op te heffen (waarbij de glastuinbouw het hele jaar door verzekerd moet zijn van voldoende aanvoer), maar ook voor doorspoeling en verversing van het boezemwater en ter voorkoming van verzakking van kunstwerken en gebouwen. Het Hoogheemraadschap Delfland ontvangt water via de Hollandse IJssel. Het zoutbezwaar overschrijdt soms nog de waarde van 200 mg chloor per liter, die voor de glastuinbouw als kritieke grens geldt 1).

1) Ontleend aan het ontwerp-streekplan Zuid-Holland West uit 1977.

3. Ontwikkelingen in de produktie en de produktietakken

In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling op de bedrijven aan de orde. Eerst wordt stilgestaan bij de samenstelling en het verloop van de agrarische produktie. De voornaamste produktietakken zijn de rundveehouderij en de glastuinbouw. De ontwikkelingen daarin en in de andere aanwezige produktie worden beschreven. Hierna volgt een beschouwing over de bedrijfsomvang en een globale benadering van de arbeidsproduktiviteit (produktieomvang per arbeidskracht).

3.1 Grondgebruik en produktie

De cultuurgrond in Midden-Delfland wordt hoofdzakelijk als grasland gebruikt. In 1977 was 90% grasland, dat is meer dan in Delf- en Schieland (84%) 1). De overige cultuurgrond is voor ongeveer de helft tuinland en voor de helft bouwland. In de laatste vijf jaren zijn deze verhoudingen gelijk gebleven.

Tabel 3.1 Grondgebruik

	Hoofdberoepsbedrijven				Nevenbedrijven			
	1972		1977		1972		1977	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Bouwland 1)	228	5	208	5	7	2	24	5
Grasland	4308	90	4011	90	275	93	395	91
Tuinland	248	5	240	5	13	5	16	4
Totaal	4784	100	4459	100	295	100	435	100

1) Inclusief braakland.

Hoewel er een halve eeuw geleden al wel enige tuinbouw in Midden-Delfland werd aangetroffen (oorspronkelijk was het geheel weidegebied), is hier het volraken van het Westland de grote stimulans voor de tuinbouw geweest. Een minder hoog percentage grasland heeft daardoor het westelijke deelgebied Gaag, namelijk 76%. In dit deelgebied is bijna twee derde van de oppervlakte tuinland in Midden-Delfland geconcentreerd. De tuinbouw heeft hier dan ook

1) In het Westland was dit slechts 21%, in Zuid-Holland 57% en landelijk 61%.

veel overeenkomst met die in het Westland en profiteert onder andere mede van de centrumfunctie van het Westland (een zeer gespecialiseerd handelsapparaat, een uitgebreid en gevarieerd aanbod van produkten, een hoogwaardige op de tuinbouw gerichte secundaire bedrijvigheid, een goede organisatie, veel ervaring en vakkennis).

Tabel 3.2 Samenstelling van en ontwikkeling in de produktie (hoofdberoepsbedrijven) vergeleken met andere gebieden

Produktie- omvang in sbe	Midden-Delfland			Zuid-Holland			Nederland		
	in %		groei- index	in %		groei- index	in %		groei- index
	'72	'77		'72	'77		'72	'77	
Tuinbouw	63	66	119	69	71	113	28	28	113
Rundveehouderij	34	31	105	20	19	103	44	43	110
Intensieve vee- houderij	2	2	87	3	3	114	12	13	133
Akkerbouw	1	1	97	8	7	105	16	16	109
Totaal	100	100	113	100	100	111	100	100	113

Het aandeel van de - hoogwaardige - tuinbouw in de totale produktieomvang is hoog. In 1977 maakte de tuinbouw 66%, de rundveehouderij 31%, de intensieve veehouderij 2% en de akkerbouw 1% van de produktieomvang van alle hoofdberoepsbedrijven uit. Op de nevenbedrijven was de rundveehouderij en de intensieve veehouderij van meer betekenis en de tuinbouw van minder betekenis dan op de hoofdberoepsbedrijven.

Hoe de ontwikkeling in de periode 1972-1977 in de produktie en de produktietakken in het gebied is geweest vergeleken met de provincie en het gehele land, laat tabel 3.2. zien. Uit deze tabel blijken tevens de verschillen in betekenis van de produktietakken tussen de vergeleken gebieden.

De ontwikkeling in de produktie verloopt in Midden-Delfland nogal afwijkend van wat elders plaatsvindt. Zowel in de provincie Zuid-Holland als landelijk neemt de produktieomvang van de tuinbouw langzamer toe en is er sprake van een forse groei in de intensieve veehouderij, terwijl deze in Midden-Delfland in omvang vermindert. De toename van de produktieomvang van de rundveehouderij ligt hier tussen die in de provincie en landelijk in. Al met al is de groei van de produktieomvang in het gebied in de periode 1972-1977 niet minder geweest dan provinciaal en landelijk. Uit de tabel blijkt tevens dat de rundveehouderij in dit gebied van groter betekenis is en de tuinbouw van minder betekenis dan in Zuid-Holland. Landelijk liggen de verhoudingen weer geheel anders.

Hoewel de oppervlakte tuinland van 1972 tot 1977 niet toenam, was er in deze periode dus wel sprake van een duidelijke groei van de tuinbouwproduktie. Dit in tegenstelling tot de rundveehou-

derij (welke nauwelijks toenam), de intensieve veehouderij (welke in omvang afnam) en de akkerbouw. De groei van de totale produktieomvang van de hoofdberoepsbedrijven met 2,5% per jaar is dan ook geheel het gevolg van de intensivering van de tuinbouw (vermindering van het areaal fruit, uitbreiding van het areaal glastuinbouw en overschakeling van groenten op bloemen). Bij de ontwikkeling van de rundveehouderij speelt uiteraard ook de vermindering met 300 ha van de oppervlakte grasland een belangrijke rol.

In het voorgaande kwam reeds het verschil in betekenis van de tuinbouw tussen de bedrijfsoppervlakteklassen en tussen de deelgebieden ter sprake. De produktieomvang van de bedrijven kleiner dan 5 ha bestaat praktisch geheel uit tuinbouw, op de bedrijven vanaf 5 ha is de tuinbouw bijna van geen betekenis meer. Ook tussen de deelgebieden zijn er frappante verschillen. Zo bestond in 1977 in Gaag 83% van de produktieomvang uit tuinbouw, tegen in Zouteveen slechts 24%.

3.2 Rundveehouderij

De rundveebedrijven vormen de grootste groep bedrijven en de cultuurgrond in het gebied wordt sterk overwegend ten behoeve van de rundveehouderij aangewend. Op 225 van de 415 hoofdberoepsbedrijven in 1977 (54%) was melkvee aanwezig, terwijl bovendien 11 bedrijven geen melkvee hadden maar wel rundvee.

Tabel 3.3 Ontwikkelingen met betrekking tot de rundveehouderij

Hoofdberoeps- bedrijven	Rundveebe- drijven (be- drijfstype)		Overige bedrijven		Alle bedrijven	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977
Aantal bedrijven	235	205	240	210	475	415
Aantal bedr. met melkvee	233	201	31	24	264	225
Ha grasland	3935	3687	373	324	4308	4011
Ha ruwvoedergew. totaal 1)	3938	3700	380	338	4318	4038
Aantal koeien	7490	8121	719	575	8209	8696
Stuks jongvee	2779	3411	330	353	3109	3764
Stuks mestvee	787	469	46	6	833	475
Aantal schapen	546	688	39	32	585	720
Ha ruwvoeder per bedr. 2)	16,8	18,0	9,7	10,9	15,8	17,1
Koeien per bedrijf met koeien	32	40	23	24	31	39
Koeien per 100 ha	190	219	189	170	190	215
G.v.e. per 100 ha	237	271	237	218	237	266

1) Grasland plus oppervlakte snijmais en voederbieten.

2) Met ruwvoedergewassen.

Ondanks de lichte vermindering (met + 300 ha) in de periode 1972-1977 van de oppervlakte ruwvoedergewassen op hoofdberoeps-bedrijven, had er een uitbreiding van de veestapel op deze bedrijven plaats (met bijna 500 koeien en 650 stuks jongvee). Omgerekend per 100 ha ruwvoedergewassen steeg het aantal grootveeëenheden van 237 tot 266 of wel met 2,3% per jaar.

Het grasland op de rundveebedrijven wordt blijkens de tabel pas in de laatste jaren intensiever benut dan het overige grasland. Op de rundveebedrijven steeg het aantal koeien per 100 ha van gemiddeld 190 in 1972 tot 219 in 1977, terwijl de melkveedichtheid op het overige areaal daalde.

Wat de ontwikkeling in de rundveehouderij in de afgelopen vijf jaar betekent vergeleken met de daaraan voorafgaande periode (eveneens van vijf jaar), wijst tabel 3.4 uit.

Tabel 3.4 Vergelijkende cijfers over de ontwikkeling in de periodes 1964-1969 en 1972-1977

Hoofdberoeps- bedrijven	1964	1969		1972		1977
		Index		Index		Index
Areaal ruwvoeder in ha		92				94
Aantal bedrijven met melk- vee		90				85
Aantal melkkoeien		104				106
Aantal g.v.e.		105				105
Aantal koeien per bedrijf	24	115	28	31	124	39
Aantal koeien per 100 ha	159	113	180	190	113	215
Aantal g.v.e. per 100 ha	193	114	221	237	112	266

Het blijkt nu dat de ontwikkelingen in de rundveehouderij die over de periode 1964-1969 zijn gesignaleerd, zich globaal in gelijk tempo hebben voortgezet. Op enkele punten is er een geringe verandering opgetreden. Zo is het aantal bedrijven met melkvee in de laatste jaren iets sneller verminderd en de oppervlakte grasland iets trager afgenomen, wat er toe geleid heeft dat de grootte van de melkveestapels in de laatste jaren sterker toenam dan voordien.

In tabel 3.5 wordt de ontwikkeling in het gebied vergeleken met de overeenkomstige ontwikkeling in groter verband (landbouwgebied en provincie).

Tabel 3.5 Vergelijkende cijfers over het blok en zijn omgeving

Hoofdberoeps- bedrijven	Midden- Delfland		Delf- en Schieland		Zuid- Holland	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977
	Index areaal ruwvoeder	100	94	100	92	100
Index aantal melkveestapels	100	85	100	85	100	83
Index aantal koeien	100	106	100	101	100	104
Index aantal g.v.e.	100	105	100	102	100	104
Jongvee per 100 koeien	38	43	40	48	57	60
Mestvee per 100 koeien	10	5	13	9	10	9
Koeien per 100 ha	190	215	195	214	172	190
G.v.e. per 100 ha	237	266	260	287	237	262

De melkveedichtheid in het gebied ligt op gelijk niveau als in Delf- en Schieland, dat is hoger dan provinciaal. Doordat in het gebied relatief weinig ander graasvee dan melkvee wordt gehouden, is de totale veedichtheid er iets lichter dan in Delf- en Schieland en ongeveer gelijk aan het provinciale gemiddelde. Uit de tabel valt tevens op te merken dat de mate waarin het areaal grasland en het aantal bedrijven met melkvee afnamen in Midden-Delfland, in Delf- en Schieland en in Zuid-Holland vrijwel gelijk is.

Tabel 3.6 Intensiteit en omvang naar bedrijfsoppervlakte en deelgebied

Hoofdberoeps- bedrijven	Aantal be- drijven		Aantal koeien per		Per 100 ha aantal			
	met melkv.		bedrijf		koeien		g.v.e.	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977	1972	1977
Tot 10 ha	50	32	18	20	236	228	282	275
10 - 15 ha	70	52	27	30	210	238	248	286
15 - 20 ha	63	62	34	37	202	218	245	266
20 - 30 ha	64	58	37	49	165	206	215	258
Vanaf 30 ha	17	21	54	65	169	202	229	260
Totaal	264	225	31	39	190	215	237	266
't Woudt	30	25	32	40	187	202	230	249
Gaag	53	52	32	37	186	210	226	251
Maasland	35	32	32	39	177	197	237	258
Zouteveen	44	40	37	49	220	256	262	302
Lickebaert	30	25	28	35	151	188	196	234
Oost	72	51	27	33	204	221	256	287

Het aantal koeien per bedrijf met melkvee steeg van 31 in 1972 tot 39 in 1977, terwijl dit in 1964 nog 24 en in 1969 nog 28 was, en in Zuid-Holland en in Nederland in 1977 30 à 35 bedroeg. Uit tabel 3.8 blijkt het belang van de bedrijfsoppervlakte bij de uitbreiding van de melkveestapel. Doordat de bedrijven vanaf 20 ha de achterstand in de melkveedichtheid grotendeels hebben ingehaald, kon op deze bedrijven de melkveestapel sterk worden vergroot. Op de bedrijven kleiner dan 20 ha werd de reeds vrij zware melkveebezetting slechts weinig zwaarder en nam de melkveestapel gemiddeld slechts met enkele koeien toe. Daar op de in oppervlakte grotere bedrijven bovendien relatief meer ander vee dan melkvee wordt gehouden, loopt de totale veedichtheid weinig meer uiteen.

De verschillen in melkveedichtheid en in veedichtheid tussen de deelgebieden zijn in de laatste jaren blijven bestaan. In Zouteveen - en in mindere mate in Oost - is de veedichtheid zwaarder en in Lickebaert lichter dan elders in Midden-Delfland.

In 1977 waren op 85 van de 225 hoofdberoepsbedrijven met melkvee (38%) minstens 40 koeien aanwezig, terwijl met gebruikmaking van moderne technieken (doorloopmelkstal, ligboxenstal, e.d.) onder gunstige cultuurtechnische omstandigheden (verkaveling, ontsluiting, waterbeheersing, e.d.) één man 40 à 50 koeien kan verzorgen. Bedrijven met minstens 40 koeien komen ook voor onder de bedrijven van 15 tot 20 ha en zelfs van 10 tot 15 ha, terwijl anderzijds een aantal in oppervlakte grote bedrijven dit aantal koeien niet haalt. Dit betekent dat de spreiding in melkveedichtheid groot is.

Tabel 3.7 Bedrijfsoppervlakte in relatie tot melkveestapel in 1977

Bedrijfs- oppervlakte	Aantal melkveehouders (hoofdberoepsbedrijven)						to- taal
	met koeien						
	tot 20	20-30	30-40	40-50	50-75	75 e.m.	
Tot 10 ha	17	12	3	-	-	-	32
10 - 15 ha	3	21	24	3	1	-	52
15 - 20 ha	4	8	24	17	9	-	62
20 - 30 ha	3	3	14	15	18	5	58
Vanaf 30 ha	1	-	3	2	11	4	21
Totaal	28	44	68	37	39	9	225

Het gedeelte van de melkveestapels dat uit minstens 40 koeien bestaat, is in de deelgebieden 't Woudt, Gaag, Maasland en Zouteveen nagenoeg gelijk (40 à 50%); in Lickebaert en vooral in Oost is dit belangrijk minder (32, respectievelijk 24%).

Onder de bedrijven met melkvee waren er in 1977 48 met min-

stens 50 koeien en 10 met minstens 75 koeien (in 1972 waren er nog slechts 21 met minstens 50 koeien en 5 met minstens 75 koeien). Een grote stimulans tot deze toename is de moderne stallenbouw geweest. Terwijl het totale aantal koeien op hoofdberoepsbedrijven met bijna 500 toenam, werd alleen al op de 18 bedrijven met thans een ligboxenstal met 380 koeien uitgebreid. Ook de toename van de melkveedichtheid is door de gang van zaken op deze bedrijven beïnvloed.

Tabel 3.8 Ontwikkelingen gerelateerd aan het staltype

Bedrijven in 1977	Aantal in 1977	Gem. opper- vlakte (ha)		Gem. aantal koeien		Aant. koeien per 100 ha	
		1972	1977	1972	1977	1972	1977
Met ligboxenstal:							
tot 15 ha	2	10,0	11,0	27	36	270	325
15 - 20 ha	5	17,4	17,4	36	50	207	286
20 - 30 ha	7	20,7	24,9	45	63	219	255
vanaf 30 ha	4	36,8	37,3	67	109	182	293
Totaal	18	22,2	24,1	46	67	205	277
Met grupstal	207	17,4	17,4	32	36	184	208
Alle bedrijven	225	17,7	17,9	33	39	186	215

Vooraf op de grotere bedrijven is een ligboxenstal gebouwd. In een aantal gevallen ging deze modernisering gepaard met uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte; op deze bedrijven is de verzwaring van de melkveedichtheid minder geweest dan op de bedrijven die in oppervlakte gelijk bleven. Vooral op deze laatste bedrijven werd de melkveedichtheid hoog opgevoerd.

Het aantal melkveehouders in het gebied dat een ligboxenstal heeft, is betrekkelijk klein. Nog slechts 13% van de koeien werd in 1977 in een moderne stal gehuisvest (landelijk reeds 38%). Niet meer dan 11 van de 79 melkveehouders met minstens 20 ha had een ligboxenstal en 4 van de 21 melkveehouders met minstens 30 ha.

De bedrijven met een ligboxenstal bestaan weliswaar gemiddeld uit meer kavels (3,0) dan de bedrijven met een grupstal (2,6), maar de gemiddelde kavelgrootte is groter (8,0 ha tegen 6,7 ha op de andere bedrijven). Het aantal kavels is uiteraard slechts één van de kenmerken van de verkavelingssituatie. Naast het aantal kavels is voor de rundveehouderijbedrijven in toenemende mate de oppervlakte van de huiskavel een belangrijk gegeven. Bij een moderne bedrijfsopzet melkt men het gehele jaar met de vaste installatie in de bedrijfsgebouwen. Dit betekent dat het melkvee in de omgeving van de melkstal moet kunnen weiden of dat men ruwvoer moet aanvoeren. Het eerste vereist bij benadering dat ten minste 60% van de grond bij huis ligt, waarbij uiteraard de totale bedrijfsoppervlakte niet te klein moet zijn.

Tabel 3.9 De huiskavel van de bedrijven met melkvee in 1977

Bedrijfs- grootte/ deelgebied	Percentage bij huis			Gemiddelde huiskavel (ha)		
	alle bedrij- ven	bedrijven met grup- stal	lig- boxen	alle bedrij- ven	grup- stal	lig- boxen
Tot 20 ha	67	65	85	9,1	8,8	13,5
20 - 30 ha	64	66	51	15,4	15,8	12,9
Vanaf 30 ha	66	64	74	23,0	21,8	29,5
Totaal	66	65	68	12,2	11,8	16,8
't Woudt	76	77	73	14,5	14,1	19,0
Gaag	72	69	88	14,1	13,2	20,5
Maasland	64	62	85	12,7	12,2	20,0
Zouteveen	66	69	54	13,3	12,8	17,3
Lickebaert	45	46	.	8,5	8,7	.
Oost	65	67	49	9,7	9,7	9,7

Bron: CBS-landbouwtelling 1978.

Wanneer we ervan uitgaan dat een rundveebedrijf minstens een oppervlakte moet hebben van 20 ha (met minstens 40 melkkoeien) 1), dan blijken 146 (65%) van de 225 bedrijven met melkvee hieraan te voldoen. Wanneer we er tevens van uitgaan dat de huiskavel minstens 12 ha (60% van 20 ha) moet zijn, dan blijken 60 (27%) van de bedrijven hieraan te voldoen, namelijk de helft van de bedrijven met een ligboxenstal en een kwart van de bedrijven met een grupstal. De huiskavel is op de bedrijven met een ligboxenstal in het algemeen veel groter dan op de andere bedrijven. De bedrijfsoppervlakte is er reeds veel groter en bovendien hebben ze minstens een zelfde deel van hun grond bij huis. De grootste huiskavel en het meest bij huis hebben gemiddeld de bedrijven in de deelgebieden 't Woudt en Gaag, de kleinste huiskavel de bedrijven in Lickebaert en Oost, terwijl de verhoudingen in de twee overige deelgebieden (Maasland en Zouteveen) elkaar weinig ontlopen.

Behalve door de onrust en de onzekerheden over de bestemming van het gebied en door een ongunstige bedrijfsverkaveling kan het relatief geringe aantal ligboxenstallen in het gebied mede het gevolg zijn van de rechtspositie ten aanzien van de bedrijfsgebouwen. Exacte gegevens hierover ontbreken evenwel. Het geeft echter

1) Eerst dan - en bij een goede melkproduktie per koe - kan volgens van der Giessen in "De economische situatie in de Nederlandse melkveehouderij" (Mededeling No. 172 van het LEI in augustus 1977) een arbeidsopbrengst per uur worden verkregen die op het peil van het CAO-loon ligt.

te denken dat 25% van de bedrijven met minstens 20 ha waarop nog een grupstal is geheel pachtbedrijf is tegenover slechts 9% van deze bedrijven met reeds een ligboxenstal.

De in het voorgaande beschreven veedichtheid is berekend aan de hand van de oppervlakte van de hoofdberoepsbedrijven en het vee dat deze bedrijven hebben. Daarbij dienen evenwel een tweetal kanttekeningen te worden geplaatst. De eerste is dat de veedichtheid voor het gehele gebied iets lager is. Op de nevenbedrijven, met in 1977 10% van het totale geregistreerde areaal grasland, was namelijk volgens een overeenkomstige berekening de veedichtheid ongeveer twee derde van die op de hoofdberoepsbedrijven. In welke mate het areaal van de nevenbedrijven ook ten dienste staat van de hoofdberoepsbedrijven (bijvoorbeeld door inscharing) is niet bekend. De tweede is dat de bedrijfsoppervlakte niet uitsluitend en in alle gevallen bepalend is voor de omvang van de veestapel. In een aantal gevallen wordt ruwvoeder verkregen van veilingafval (met name "doordraai"), van tuinbouwbedrijven (bijvoorbeeld spruitenkoppen) en wordt "spoeling" gevoerd.

3.3 Intensieve veehouderij

Gemeten naar de omvang van de produktie is de intensieve veehouderij in Midden-Delfland onbelangrijk. Ze komt als tweede produktietak aan de orde omdat ze meestal samen met de rundveehouderij voorkomt. In 1977 (evenals in 1972) maakte ze slechts 2% van de totale produktieomvang uit (zie tabel 3.2), terwijl dat in Delf- en Schieland en in Zuid-Holland niet veel meer was (3%). In tegenstelling tot Delf- en Schieland en tot Zuid-Holland nam ze in de laatste vijf jaren bovendien iets in omvang af, wat een voortzetting betekent van de ontwikkeling die over 1964-1969 werd geconstateerd.

Wanneer we de tuinbouw buiten beschouwing laten is de relatieve betekenis van de intensieve veehouderij in de omvang van de produktie 1) eveneens gering, namelijk 5% tegen 9% in Zuid-Holland en 19% landelijk.

De grootste bijdrage levert de varkenshouderij en met name de varkensfokkerij. De vermindering van het aantal varkensfokkerijen, die sneller ging dan in Delf- en Schieland en in Zuid-Holland, ging in Midden-Delfland zelfs gepaard met een - weliswaar geringe - inkrimping van het aantal fokzeugen dat gehouden werd. Slechts het aantal mestvarkens nam hier in de laatste jaren toe, terwijl volgens streekkenners de varkensfokkerij zich nog het beste leent voor aanvulling op het bedrijfsplan. Ge-relateerd aan het totale aantal landbouwbedrijven betekenen de

1) Totale produktieomvang van de rundveehouderij, de intensieve veehouderij en de akkerbouw.

aantallen in de tabel dat in 1977 op 18% mestvarkens voorkwamen (gemiddeld 42 stuks) en op 26% fokzeugen (gemiddeld 11 stuks). Op een beperkt - en bovendien afnemend - aantal bedrijven derhalve is de mogelijkheid er 1) en wordt deze aangegrepen om middels de intensieve veehouderij de bedrijfsomvang te vergroten.

Tabel 3.10 Ontwikkelingen in de intensieve veehouderij

Hoofdberoeps- bedrijven	Gemiddelde verandering per jaar over 1972 - 1977			Blok 1977
	blok	Delf- en Schieland	Zuid- Holland	
Aantal bedrijven met:				
mestkalveren	- 6%	-16%	-10%	3
mestvarkens	- 2%	- 4%	- 5%	41
fokzeugen	-10%	- 6%	- 5%	61
pluimvee (minstens 50)1)	- 9%	-22%	-30%	12
Aantal mestkalveren	-23%	+ 1%	- 1%	46
Aantal mestvarkens	+ 4%	+ 2%	0	1656
Aantal fokzeugen	- 1%	+ 4%	+ 5%	655
Stuks pluimvee 1)	- 6%	+ 5%	+ 2%	57400
Sbe intensieve veehouderij	- 3%	+ 3%	+ 3%	1698

1) Leghennen plus slachtkuikens.

De intensieve veehouderij die voorkomt, is sterk overwegend nevenproduktietak. Het aantal gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven is dan ook zeer klein (in 1977 waren dat er slechts 6, waaronder 3 pluimveebedrijven en 3 gespecialiseerd in de varkenshouderij). Wanneer de omvang van de eenheid intensieve veehouderij voldoende groot is, doet specialisatie of niet er overigens weinig toe. Aangezien het gemiddelde aantal dieren bij mestterij en fokkerij steeg van 30 tot 40, respectievelijk van 7 tot 11 dieren en dus nog klein is, zou in relatief veel gevallen schaalvergroting moeten plaatsvinden om technisch-economisch rationele eenheden te bewerkstelligen. Dit geldt voor alle takken.

In tabel 3.11 is per tak aangegeven boven welke eenheden nauwelijks nog schaalvoordelen zijn te verkrijgen. Varkensmestrijen en -fokkerijen van een dergelijke omvang zijn er op een enkele uitzondering na in het gebied niet. De positie van de intensieve veehouderij is al met al vrij zwak.

1) Met name de gemeentelijke hinderwet kan boeren deze mogelijkheid ontzeggen.

Tabel 3.11 Bedrijven in 1977 naar omvang van de intensieve veehouderij

Hoofdberoeps- bedrijven met:	Aantal dieren bij		Aantal bedrijven met in- tensieve veehouderij	
	mini- male omvang 1)	ratio- nele	beneden minimale omvang 2)	van minstens rationele omvang
mestkalveren	100	200	3 (100%)	-
mestvarkens	250	500	39 (95%)	1
fokzeugen	40	80	58 (95%)	-
kippen	4000	8000	9 (75%)	3

1) Bedrijven met eenheden kleiner dan de hier aangegeven minimale omvang kunnen in het algemeen bij vergroting nog aanzienlijke schaalvoordelen bereiken, bij reeds minstens de rationele omvang worden in het algemeen bij vergroting geen schaalvoordelen meer verkregen.

2) En percentage van het aantal bedrijven met deze tak.

Tabel 3.12 Betekenis naar bedrijfsoppervlakte en deelgebied

Hoofdberoeps- bedrijven	Percentage bedrijven		Percentage sbe voor intensieve veehouderij			
	1972	1977	totaal		per klasse	
			1972	1977	1972	1977
Tot 5 ha	45	45	38	33	1	1
5 - 15 ha	24	20	39	42	7	8
Vanaf 15 ha	31	35	23	25	2	2
Alle bedrijven	100	100	100	100	2	2
't Woudt	14	15	8	6	1	1
Gaag	31	35	21	21	1	1
Maasland	15	14	16	22	2	3
Zouteveen	11	11	7	5	2	1
Lickebaert	9	8	16	15	6	5
Oost	20	17	32	31	5	5

Wanneer intensieve veehouderij voorkomt, is het dus sterk overwegend als aanvullende bedrijfstak naast de rundveehouderij. Het ligt dus voor de hand dat ze vooral voorkomt op de rundveehouderijbedrijven met een kleinere bedrijfsoppervlakte en een kleinere melkveestapel 1). Zo was in 1977 op de bedrijven van 5

1) Het aantal koeien per rundveebedrijf is dan ook veel groter (40 in 1977) dan op de overige bedrijven met koeien (24 in 1977).

tot 15 ha, 20% van de bedrijven omvattend, 42% van de omvang van de intensieve veehouderij aanwezig. De bedrijven kleiner dan 5 ha zijn grotendeels gespecialiseerde tuinbouwbedrijven, de bedrijven boven de 15 ha "zuivere" rundveebedrijven.

Het enige deelgebied waar de intensieve veehouderij in de laatste vijf jaren iets - zij het weinig - toenam, is Maasland. Hier komt overigens geen enkel gespecialiseerd intensief veehouderijbedrijf voor.

3.4 De tuinbouw

In het voorgaande bleek reeds dat de tuinbouw, ondanks de relatief geringe oppervlakte (zie tabel 3.1), van zeer grote betekenis is. Bijna de helft van de bedrijven is tuinbouwbedrijf en twee derde van de produktieomvang bestaat uit tuinbouw.

In de tuinbouw kunnen vele hoofdproduktierichtingen worden onderscheiden. In Midden-Delfland zijn aanwezig de glastuinbouw, de opengrondsgroententeelt en de fruitteelt; bloembollenteelt en boomteelt komen hier niet voor. De glastuinbouw is verreweg de belangrijkste tak en bovendien de enige die groeit.

Tabel 3.13 De betekenis van - en de ontwikkeling in - de tuinbouw takken

	Ha		Sbe	
	1972	1977	1972	1977
Hoofdberoepsbedrijven:				
glastuinbouw	156	170	51660	62240
groenten open grond	60	60	1080	1080
fruit open grond	30	10	600	200
tuinbouw totaal	248 1)	240	53400	63520
Tuinbouw op nevenbedrijven	13	16	500	1040
Tuinbouw op alle bedrijven	261	256	53900	64560

1) Inclusief 2 ha - en 60 sbe - overige tuinbouw.

3.4.1 De glastuinbouw

De ontwikkeling in de glastuinbouw in de periode 1972-1977 betekent in sommige opzichten een ombuiging ten opzichte van de daaraan voorafgaande jaren. Toen bleef namelijk het aantal glasbedrijven constant, terwijl in de afgelopen jaren dit aantal afnam. Ook de groei in de oppervlakte glastuinbouw werd minder (eerst 3,5% en later 1,7% per jaar). Bovendien had tevens een verdere intensivering plaats, namelijk van groententeelt naar

bloementeelt. De groei van de produktieomvang van de tuinbouw onder glas is dus slechts voor een gedeelte af te lezen uit het verloop van het areaal.

Tabel 3.14 Hoofdteelten onder glas

Bedrijfs- omvang in sbe	Groenten				Fruit		Bloemen		Totaal	
	warm		koud		1972	1977	1972	1977	1972	1977
	1972	1977	1972	1977						
	arealen als percentage								areaal (ha)	
Tot 150 sbe	44	24	49	63	3	2	4	11	15	8
150 - 250 sbe	77	76	11	10	1	1	11	13	60	45
250 - 350 sbe	77	65	7	6	1	0	15	29	33	36
Vanaf 350 sbe	63	58	2	1	4	1	31	40	48	81
Totaal	70	63	11	7	2	1	17	29	156	170
	aantal bedrijven met teelt								bedrijven ¹⁾	
Tot 150 sbe	20	6	21	14	6	2	3	4	38	21
150 - 250 sbe	77	51	22	9	13	9	21	14	93	65
250 - 350 sbe	31	26	7	6	4	1	9	17	37	42
Vanaf 350 sbe	25	33	4	2	5	1	15	25	36	53
Totaal	153	116	54	31	28	13	48	60	204	181

1) Aantal met glas.

Het areaal bloemen onder glas nam van 27 ha in 1972 toe tot 49 ha in 1977 en het aantal telers van deze bloemen van 48 tot 60. Tegelijkertijd nam het aantal telers van groenten onder glas met bijna een derde af. De groei van de glasbedrijven houdt dus in hoge mate verband met de uitbreiding van de bloementeelt. Weliswaar steeg de oppervlakte glas per bedrijf van 76 are tot 94 are, maar dankzij de bloementeelt steeg de gemiddelde bedrijfsomvang méér, en wel van 258 sbe in 1972 tot 352 sbe in 1977. Het is ook aan deze intensieve tuinbouw te danken dat het aantal werknemers in de land- en tuinbouw in deze jaren in Midden-Delfland toenam.

Hoewel de gemiddelde bedrijfsomvang van 352 sbe in 1977 circa 100 sbe meer is dan het landelijke gemiddelde en circa 70 sbe meer dan in de provincie Zuid-Holland, zijn er blijkens tabel 3.14 ook kleine en in groei achterblijvende bedrijven. De spreiding in bedrijfsoppervlakte, areaal glas en bedrijfsomvang is namelijk groot.

Tabel 3.15 Spreiding in bedrijfsoppervlakte en in glasareaal in 1977

Bedrijfs- oppervlakte	Aantal glasbedrijven naar areaal (ha) glas					
	tot 0,5	0,5-0,75	0,75-1	1-1,5	1,5-2	vanaf 2
Tot 0,75 ha	14	15	-	-	-	-
0,75 - 1 ha	5	13	39	-	-	-
1 - 1,5 ha	2	3	19	20	-	-
1,5 - 2 ha	1	6	3	4	12	-
2 - 3 ha	-	3	-	1	3	2
Vanaf 3 ha	-	-	2	-	-	8
Totaal	22	40	63	25	15	10

Dit betekent dat het gebied enerzijds krachtige bedrijven telt, maar dat er anderzijds ook bedrijven voorkomen die het moeilijk hebben. Een deel van deze "kleine" glastuinders verkeert bovendien in een ongunstige positie wat betreft uitbreidingsmogelijkheden. Afgezien van overschakeling op bloemen moet bedrijfsvergroting immers tot stand komen middels uitbreiding van het areaal. Hiertoe lopen de mogelijkheden gezien de totale bedrijfsoppervlakte sterk uiteen. Ook onder de glastuinders zijn er derhalve die belang bij een herindeling van het gebied hebben.

Tabel 3.16 Ontwikkeling van de glastuinbouw naar deelgebieden

Hoofdberoeps- bedrijven	Bedrijven met glas				Ha		Percentage	
	aantal		percentage		glas		bloemen	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977	1972	1977
't Woudt	40	36	57	58	32	33	19	33
Gaag	88	89	60	62	71	90	18	34
Maasland	37	25	52	44	26	22	15	17
Zouteveen	7	6	14	13	5	7	26	3
Lickebaert	11	7	26	20	7	5	16	10
Oost	21	18	22	25	15	13	10	27
Totaal	204	181	43	44	156	170	17	29

Het grootste deel van het glasareaal ligt in Gaag, bovendien is het alleen hier in de laatste jaren uitgebreid. De deelgebieden Gaag en 't Woudt, waar meer tuinders dan boeren wonen, hebben tevens de meest intensieve tuinbouw. Het minst betekent de tuinbouw in Zouteveen, gevolgd door Lickebaert.

Op de nevenbedrijven is de tuinbouw van veel minder betekenis dan op de hoofdberoepsbedrijven. Slechts een 9-tal nevenbedrijven (11%) had in 1977 glas, en wel te zamen 2,5 ha.

3.4.2 De opengrondstuinbouw

De opengrondstuinbouw onderscheiden we in eenjarige teelten (groenteteelt) en fruitteelt. In het voorgaande bleek reeds dat beide van geringe betekenis zijn.

De eenjarige teelten besloegen in 1977 zowel als in 1972 60 ha; deze teelten komen voornamelijk in Gaag voor. Het betreft hoofdzakelijk de teelt van spruiten, dus min of meer akkerbouwmatige tuinbouw 1). Meer dan de helft van het areaal kwam dan ook in 1977 voor op bedrijven van minstens 20 ha. De spruitenteelt komt bovendien in deeltelt voor. Het aantal telers van vollegrondsgroenten is sedert 1972 sterk verminderd.

De fruitteelt besloeg in 1977 nog slechts 10 ha (in 1972 30 ha). Geen enkel bedrijf is in de fruitteelt gespecialiseerd.

3.5 De akkerbouw

Het bouwland besloeg in 1977 zowel als in 1972 5% van de opervlakte cultuurgrond en de akkerbouw droeg - gemeten in sbe - voor 1% in de totale agrarische produktieomvang bij (zie de tabellen 3.1 en 3.2). Evenals de tuinbouw heeft ze de minst geringe betekenis in het deelgebied Gaag.

Uitgesproken akkerbouwbedrijven komen in Midden-Delfland praktisch niet voor. Een 17-tal hoofdberoepsbedrijven had in 1977 minstens 1 ha bouwland, waaronder 8 met minstens 10 ha bouwland.

Het bouwland (187 ha op hoofdberoepsbedrijven en 210 ha op alle bedrijven) werd in 1977 voor ongeveer de helft gebruikt voor granen, voor een derde voor hakvruchten (aardappelen en suikerbieten) en voor een derde voor ruwvoedergewassen (snijmais).

3.6 De bedrijfsomvang

De produktieomvang van de bedrijven wordt uitgedrukt in standaardbedrijfseenheden, korthedshalve sbe genoemd 2). Het aantal sbe is een maatstaf om de omvang van de produktie aan te geven.

In 1977 was de gemiddelde omvang van de rundveebedrijven 137 sbe en van de glasbedrijven 352 sbe. Bijna de helft van de veebedrijven (45%) had in 1977 minder dan 120 sbe, terwijl dit volgens berekeningen van het LEI ongeveer de minimumomvang is voor een modern veehouderijbedrijf om voldoende produktieve werkgelegenheid te bieden aan één arbeidskracht 3). Onder de 182 tuinbouw-

- 1) De in deze nota aangehouden indeling in akkerbouw- en tuinbouwgewassen is geheel overeenkomstig de CBS-indeling.
- 2) Zie voor een toelichting op het begrip sbe bijlage 1.
- 3) Zie het Landbouw-Economisch Bericht 1977.

bedrijven was er tegelijkertijd slechts een tiental dat niet aan deze norm voldeed. De aanmerkelijk ongunstiger situatie onder de veebedrijven wordt in het Landbouw-Economisch Bericht 1978 ook voor het gehele land gesignaleerd. Landelijk had bijna de helft van de bedrijven in 1977 een omvang van minder dan 120 sbe, in Midden-Delfland - door de relatief vele tuinbouwbedrijven die hier zijn - een kwart.

Tabel 3.17 De bedrijfsomvang naar bedrijfstype

Bedrijfs- omvang in sbe	Rundvee- bedrijven		Ov. land- bouwbedr.		Glas- bedrijven		Ov. tuin- bouwbedr.	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977	1972	1977
Tot 70	37	23	4	2	2	1	-	-
70 - 110	89	51	10	10	16	7	1	-
110 - 150	73	66	6	6	20	11	1	2
150 - 190	22	32	3	5	31	11	1	2
190 - 250	9	25	6	1	60	52	1	-
250 - 350	4	7	4	3	36	42	2	-
Vanaf 350	1	1	-	1	34	51	2	3
Alle bedrijven	235	205	33	28	199	175	8	7
Sbe gemiddeld	113	137	147	148	258	352	243	265

Terwijl het aantal veebedrijven en het aantal tuinbouwbedrijven in ongeveer gelijke mate verminderde (met 2,5 à 3% per jaar), nam de gemiddelde omvang van de veebedrijven in de periode 1972-1977 met ruim 3% per jaar toe en van de tuinbouwbedrijven met ruim 6% per jaar. Voor slechts een klein gedeelte wordt deze toename veroorzaakt doordat de bedrijven die verdwenen kleiner waren dan de gecontinueerde bedrijven.

In hoeverre een geringe bedrijfsomvang voor de betrokkenen aanleiding zal zijn te trachten deze te vergroten, is onder meer afhankelijk van de leeftijd van het bedrijfshoofd en van de opvolgingssituatie. Voor oudere bedrijfshoofden zonder opvolger zal een geringe bedrijfsomvang immers minder aanleiding geven tot een verdere bedrijfsontwikkeling dan voor jongeren en bedrijfshoofden met een opvolger.

3.7 De produktieomvang per arbeidskracht

Het aantal sbe per arbeidskracht kan gezien worden als een maatstaf voor de mogelijkheden om inkomen te verkrijgen. De ontwikkeling van het aantal sbe per man is uiteraard zowel afhankelijk van het verloop van de produktieomvang als van het verloop van het aantal arbeidskrachten. De arbeidsproduktiviteit wordt

hier overigens zeer globaal benaderd 1). Bovendien is deze benadering voor de tuinbouwbedrijven ontoereikend, omdat enerzijds op deze bedrijven vaak met los personeel wordt gewerkt (dat naar schatting + 25% van de arbeid in de tuinbouw levert) en omdat anderzijds niet gesteld kan worden dat bij 120 sbe men ook in de tuinbouw een redelijk inkomen heeft. Deze grens ligt hier naar alle waarschijnlijkheid lager. Dit is reden om ons bij de beschouwing van de produktieomvang per arbeidskracht te beperken tot de bedrijven vanaf 5 ha, waarbij dus praktisch alle glasbedrijven worden uitgezonderd.

Tabel 3.18 Produktie en arbeid in 1972 en 1977

Hoofdberoeps- bedrijven	Sbe per bedrijf		Arb.krachten per bedrijf		Sbe per ar- beidskracht	
	1972	1977	1972	1977	1972	1977
5 - 10 ha	105	112	1,37	1,43	77	78
10 - 20 ha	111	124	1,36	1,27	81	98
20 - 30 ha	143	179	1,58	1,51	91	119
<u>Vanaf 30 ha</u>	<u>224</u>	<u>251</u>	<u>2,33</u>	<u>2,05</u>	<u>96</u>	<u>123</u>
Vanaf 5 ha	126	149	1,48	1,43	85	104

Op landbouwbedrijven was in 1977 ongeveer 120 sbe per arbeidskracht voldoende voor een redelijk inkomen (CAO-loon landarbeider). Deze norm wordt op de rundveebedrijven gemiddeld niet gehaald (102 sbe per arbeidskracht). Dit gemiddelde verbergt uiteraard een grote spreiding. Op de veebedrijven hangt het weliswaar niet geheel (ook de intensiteit van het graslandgebruik en de aanwezigheid van intensieve veehouderij speelt mee), maar toch in hoge mate van de bedrijfsoppervlakte af of een redelijk inkomen uit het bedrijf mogelijk is. Uit tabel 3.18 blijkt dat eerst bij ruim 20 ha deze norm per arbeidskracht werd gehaald. Dit betekent dat op ongeveer twee derde van de veebedrijven de produktieomvang per arbeidskracht te laag is.

Zowel het verloop van de produktieomvang als het verloop van het aantal arbeidskrachten, die voor de veebedrijven en de tuinbouwbedrijven sterk uiteenliepen, kwamen reeds aan de orde.

1) De produktieomvang wordt namelijk gemeten in sbe aan de hand van de bij de landbouwteellingen geregistreeerde gewassen en dieren, terwijl als arbeidskrachten de mannelijke regelmatig op de bedrijven meewerkende (minimaal een derde van de arbeidstijd) arbeidskrachten worden gerekend waarbij de volwaardigheid buiten beschouwing blijft (geen omrekening in v.a.k.).

Tabel 3.19 Vergelijkende cijfers over de produktieomvang per arbeidskracht en de groei daarvan

Hoofdberoeps- bedrijven	Procentuele verandering per jaar in de periode 1972-1977			Produktie- omvang per arb.kracht in sbe	
	produk- tieom- vang	arbeids- krachten	produktie- omvang per arb.kracht	1972	1977
In Midden-Delfland:					
veebedrijven	+ 0,5	- 4,0	+ 4,7	81	102
tuinbouwbedrijven	+ 3,6	+ 1,8	+ 1,8	119	130
Totaal	+ 2,5	- 0,7	+ 3,3	101	119
Delf- en Schieland	+ 2,5	- 0,2	+ 2,6	95	108
Westland	+ 2,6	+ 0,6	+ 2,0	118	130
Zuid-Holland	+ 2,0	- 1,5	+ 3,7	86	103
Nederland	+ 2,5	- 2,7	+ 5,5	82	107

Uit vergelijkende cijfers blijkt dat de toename van de produktie in Midden-Delfland, in Delf- en Schieland, in het Westland en in geheel Nederland ongeveer gelijk was. Het verschil in de groei van de produktieomvang per arbeidskracht vindt zijn oorzaak geheel in het verschil in verminderingstempo van het aantal arbeidskrachten. De kleine voorsprong in het niveau van de "arbeidsproduktiviteit" die het gebied reeds in 1972 op Delf- en Schieland had, kon door een iets snellere vermindering van het aantal arbeidskrachten ruimschoots behouden blijven. Hoewel op de achterstand ten opzichte van het Westland werd ingelopen, ligt het gebied daarbij vergeleken nog achter.

Bijlage 1

1. Telplichtig geregistreerden

De gegevens in deze nota zijn gebaseerd op de metellingen, die jaarlijks worden gehouden. Een ieder met enig tak van land- en tuinbouw, is telplichtig. Vanaf 1970 vallen bedrijven met minder dan 10 standaardbedrijfs-eenheden buiten de telling.

2. Beroepsgroepen

- A. het bedrijfshoofd besteedt zijn arbeidstijd geheel aan zijn agrarisch bedrijf;
- B. het bedrijfshoofd besteedt meer dan de helft van zijn arbeidstijd aan zijn agrarisch bedrijf. Daarnaast heeft hij een nevenberoep buiten de landbouw;
- C. het bedrijfshoofd heeft een hoofdberoep buiten de landbouw en besteedt daarom minder dan de helft van zijn arbeidstijd aan zijn agrarisch bedrijf;
- D. rustende agrariërs of niet-agrariërs met meer dan 10 sbe.

A- en B-bedrijven: hoofdberoepsbedrijven.

C- en D-bedrijven: overige/nevenbedrijven.

3. Standaardbedrijfseenheden (sbe)

Voor de vergelijking van individuele of groepen bedrijven wordt gebruik gemaakt van standaardbedrijfseenheden. Hiermee wordt het namelijk mogelijk gemaakt om verschillen in grondgebruik en dierlijke productie tot een zelfde noemer te herleiden. De grondslag voor de berekening van het aantal sbe's vormt de benodigde inzet van arbeid, grond en kapitaal. Eén sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan arbeidskosten, rente en netto-pacht in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden (voor een uitgebreide toelichting zie "Bedrijfsontwikkeling", december 1972, pag. 1071 en Mededelingen no. 155 van het Landbouw-Economisch Instituut).

	Sbe per ha		Sbe per dier
Grasland	1	Melkkoeien	2,5
Snijmais	4	Jongvee	0,7
Granen	3	Mestvee	0,8
Tomaten onder verwarmd glas	300	Mestkalveren	0,4
Komkommers onder verwarmd glas	310	Mestvarkens	0,16
Anjers onder verwarmd glas	530	Fokzeugen	1,60
Potplanten onder verwarmd glas	950	Leghennen	0,002

4. Bedrijfstypen

Indeling op grond van de relatieve betekenis (gemeten in sbe) van de bedrijfstakken:

1. rundveebedrijven : 80% en meer voor rundveehouderij;
2. overige landbouwbedrijven: minder dan 80% voor rundveehouderij; 60% en meer voor landbouw;
3. glasbedrijven : 80% en meer voor glastuinbouw;
4. overige tuinbouwbedrijven: minder dan 80% voor glastuinbouw; 60% en meer voor tuinbouw.

5 Bijlage 2. Relatieschema bedrijfsoppervlakte, bedrijfstype en deelgebieden (aantallen hoofdberoepsbedrijven in 1977)

	Bedrijven		Rundvee- Ov. land- Glas- Ov. tuin-		Deelgebieden	
	tot 5 ha	10-20 ha	vanaf 20-30 ha	bedrij- bouwbe- drijven	bedrij- bouwbe- drijven	't Gaag Maas- Zoute- Licke- Oost
Bedr. tot 5 ha	186					
Bedr. 5 - 10 ha	30					
Bedr. 10 - 20 ha		116				
Bedr. 20 - 30 ha			61			
Bedr. vanaf 30 ha			22			
<hr/>						
Rundveebedrijven	3	24	107	54	17	205
Ov. landbouwbedr.	7	4	8	5	4	28
Glasbedrijven	174	1	-	-	-	175
Ov. tuinbouwbedr.	2	1	1	2	1	7
<hr/>						
't Woudt	36	2	14	8	2	24
Gaag	89	5	29	12	9	40
Maasland	24	3	19	5	6	28
Zouteveen	6	5	19	13	3	39
Lickebaert	9	4	9	11	2	25
Oost	22	11	26	12	-	49
						5
						17
						62
						86
						5
						144
						24
						1
						57
						6
						1
						6
						3
						6
						1
						46
						35
						71

Literatuur

Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland	1960
Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland	1966
Midden-Delfland (Ingenieursscriptie S. Leenhuis en H. Dankert)	1970
Midden-Delfland Sociaal-economische verkenning (LEI)	1971
Derde nota over de ruimtelijke ordening; deel 1: Oriënteringsnota	1973
Nota nationale parken	1975
Nota nationale landschapsparken	1975
Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud	1975
Streekplan Rijnmond	1975
Bedrijfseconomische gevolgen van beperkingen op de exploitatie- mogelijkheden van grasland in natuurgebieden	
Nota 842 van het I.C.W. (G.H. Reinds en A.K. van Hemert)	1975
Derde nota over de ruimtelijke ordening; deel 2: Verstedelijkingsnota	1976
Midden-Delfland Een overzicht van theorieën, plannen en ideeën voor de indeling van de bufferzone Midden-Delfland (Technische Hogeschool, Delft)	1976
Structuurvisie landbouw (Ministerie van landbouw en visserij)	1977
Landbouwverkenningen (Ministerie van landbouw en visserij)	1977
Derde nota over de ruimtelijke ordening; deel 3: Nota landelijke gebieden	1977
Voorontwerp-streekplan Zuid-Holland West	1977
Structuurplan Westland	1977
De PRRO over Midden-Delfland	
Advies inzake de reconstructie van Midden-Delfland	1977
Melkveehouderij en natuurbehoud Studie (A. van Kekem-Stoffelen en ing. H. van der Straten) Land- inrichtingsdienst in samenwerking met het Proefstation voor de rundveehouderij	1977
"Glastuinbouw: waarheen?"	
Artikel van A.J. Neuteboom in het tijdschrift Rabobank	1978
Aanvoer en berging van gietwater in glastuinbouwgebieden	
Artikel van J.J. van Schie in het Landbouwkundig Tijdschrift	1978
Streekplan Zuid-Holland West	1978